

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра практичної та клінічної психології

(повна назва кафедри)

К в а л і ф і к а ц і й н а   р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Взаємозв'язок суб'єктивного економічного благополуччя

з типами особистості

The relationship between subjective economic well-being and personality types

Виконала: здобувачка денної форми навчання

спеціальності 053 Психологія

Освітня програма Психологія

Федорцов Станіслав Володимирович

Керівник канд.істор.н., доц.. Піщевська Е.В.

Рецензент к.психол.н.,доцент,зав.кафедри дошкільної

і початкової освіти КЗВО, Академія неперервної

освіти Одеської обласної ради Цибух Л.М.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від __.11. 2023 р.

Завідувач кафедри _____ Псядло Е.М.

(підпис)

Захищено на засіданні ЕК № _____

протокол № __ від __ 12.2023 р.

Оцінка _____ / _____ / _____

(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК _____ Родіна Н.В.

(підпис)

ОДЕСА -2023

ЗМІСТ

В С Т У П

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

- 1.1. Поняття суб'єктивного благополуччя особистості
- 1.2. Поняття суб'єктивного економічного благополуччя
- 1.3. Економіко-психологічна характеристика особистості
- 1.4. Психологічний вимір суб'єктивного економічного благополуччя

Висновки до першого розділу

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ТИПІВ ОСОБИСТОСТІ

- 2.1. Визначення природи особистості в психології
- 2.2. Теоретичний аналіз концепцій типів особистості

Висновки до другого розділу

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

ЕКОНОМІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ У РІЗНИХ ТИПІВ

63

- 3.1. Програма дослідження
- 3.2. Методи та методика дослідження
- 3.3. Аналіз результатів емпіричного дослідження

Висновки до третього розділу

В И С Н О В К И

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Д О Д А Т К И

ВСТУП

Проблеми модернізації суспільного розвитку продовжують бути актуальними в сучасному світі, про що засвідчує досвід навіть високо розвинутих країн. Для України, яка обрала шлях євроінтеграції, ці проблеми набувають особливої гостроти внаслідок оголення успадкованих та накопичених у трансформаційний період негативних нашарувань у сфері економіки, соціального розвитку, освіти, науки, екології. На тлі наростання масштабів внутрішньої міграції та бідності широких верств населення погіршився психологічний стан українського суспільства. Сучасна концепція людського розвитку виходить з того, що всі події, явища, які відбуваються в житті особистості, мають вплив на її розвиток та залежать від неї самої.

Рональд Інглхарт - американський дослідник глобальних змін ціннісних орієнтацій в сучасному світі - висунув дві гіпотези для пояснення провідного типу ціннісних орієнтацій та мотивації особистості: гіпотезу нестачі та гіпотезу соціалізації, згідно з якими ті цінності, в реалізації яких людина відчувала труднощі в період ранньої соціалізації, стають провідними на все життя. Таким чином, гроші, дохід у сучасній Україні є одним з найважливіших компонентів соціальної ідентичності. Водночас українське суспільство виявилось невідповідним до того, що гроші зайняли таке важливе місце у новому соціальному контексті.

Гроші в сучасній Україні стають причиною багатьох психологічних проблем. Вони оточені ореолом міфів, вважаються запорукою всемогутності, причому чим нижчий економічний статус приписує собі людина, тим більше сили він приписує грошам. Незважаючи на те, що дослідження ставлення до грошей показують, що росіяни набагато меншою мірою, ніж представники інших націй (англійці, канадці) порівнюють та оцінюють один одного по грошам (О.С. Дейнека), можна припустити, що таке судження є наслідком заперечення, небажання визнати високу значущість грошей у суспільстві.

Дохід, що є, головним показником об'єктивного економічного статусу, сприймається як головна детермінанта якості життя. Проте, за результатами деяких зарубіжних досліджень, кореляція між доходом та суб'єктивним сприйняттям власної економічної ситуації є досить слабкою, іноді відсутня зовсім. Подібне розходження між повсякденним мисленням і результатами наукових досліджень може бути ознакою того, що фактори суб'єктивного благополуччя особистості в суспільстві перехідного періоду (у кризовому суспільстві) ще не стали предметом суспільної (а також наукової) рефлексії.

Слід зазначити, що у науковому співтоваристві на ранніх етапах розвитку концепції якості життя переважав економічний підхід. Якість життя визначалося через показники матеріальних досягнень: на індивідуальному рівні через дохід та власність, на загальнонаціональному – через валовий продукт. Однак згодом прийшло усвідомлення того факту, що економічне зростання та науково-технічний прогрес можуть не лише не вести до підвищення якості життя, а й спричинити його погіршення.

У 1970-х років виникає концепція суб'єктивного якості життя, у центрі якої - самовідчуття і самосприйняття особистості. У країнах, що входять до Організацію за економічну кооперацію та розвиток, (Organization for Economic Cooperation and Development) програма з вимірювання якості життя реалізується з 70-х років XX століття (Е.А. Давидова, А.А. Давидова).

Тоді ж з'явилися дослідження, які показують, що залежність якості життя від матеріального благополуччя, який тривалий час не критично сприймався як його індикатор, носить не прямий, а логарифмічний характер: тобто зі збільшенням доходу кореляція останнього з якістю життя слабшає. Ця залежність була доведена як на рівні суспільного добробуту (R. Inglehart, Diener), так і на індивідуальному рівні (Diener).

Завдяки зіткненню з різноманітними екологічними та соціальними проблемами поступово відбулося усвідомлення того факту, що науково-технічний розвиток, що сприймався як першорядна умова зростання матеріального благополуччя, може вести до погіршення якості життя. Крім того, численні

результати, одержані на вибірках економічно розвинених країн, показали слабкий зв'язок соціально-демографічних характеристик із якістю життя особистості. Наприклад, за даними Andrews & Withey, об'єднані фактори віку, статі, раси, доходу, освіти та роду занять пояснюють лише 8% відмінностей в індексі задоволеності життям.

R. Inglehart показує, що комплекс соціально-демографічних характеристик пояснює лише 6% дисперсії, і т.д. В результаті цих змін, у 70-ті роки на зміну парадигмі економічної людини, в рамках якої якість життя визначалося через показники матеріальних досягнень, та парадигмі якості життя як характеристики нематеріальних умов (доступність медичного обслуговування, умови праці тощо) прийшов напрямок дослідження суб'єктивної якості життя, в центрі якого - самовідчуття особистості.

Якість життя є також медичним поняттям. По-перше, тісний зв'язок між здоров'ям та якістю життя загально визнаний. По-друге, сучасна медицина орієнтується як збереження життя хворого, а й забезпечення (реконструкцію) оптимальної якості його / її життя, що зумовлює швидке зростання кількості досліджень якості життя в рамках медичних наук (В.І. Гордєєв, Ю.С. Александрович). При цьому поняття якість життя покликане допомогти розглядати життя пацієнта всебічно, не обмежуючись лише сферою фізичного самопочуття.

Суб'єктивне якість життя визначається як усвідомлення індивідуального благополуччя, суб'єктивне задоволення, яке виражається або відчувається індивідом у фізичних, ментальних та соціальних ситуаціях. Структура суб'єктивного якості життя прив'язана до соціального простору, у якому живуть індивіди, іншими словами, набір компонентів та його ієрархія у структурі якості життя різняться, залежно від соціального простору.

Суб'єктивну якість життя цілком правомірно розглядати як соціальне уявлення, яке функціонує як спосіб інтерпретації реальності, спрямоване на осмислення соціального, матеріального та ідеального оточення. Виділяючи в соціальному уявленні ядро і периферію, зазначає, що люди, що належать до однієї

соціальної групи, мають однакове ядро уявлень, а периферія може змінюватись від індивіда до індивіда.

Дослідження, присвячені впливу психологічних характеристик якості життя, ведуться, переважно, в економічно розвинених країнах, котрим проблема пошуку суб'єктивних індикаторів якості життя стала вже актуальною. Ситуація у суспільстві інша. На рівні повсякденного свідомості не розрізняють поняття рівень життя і якість життя : імпліцитно передбачається, підвищення рівня життя (яке виявляється, переважно, у зростанні доходу) є основним і достатньою умовою поліпшення якості життя. Подібне розходження між повсякденним мисленням і результатами наукових досліджень може бути ознакою того, що фактори суб'єктивного добробуту особистості в сучасному суспільстві ще не стали предметом суспільної рефлексії.

Вчених і практиків особливо цікавлять питання психології грошей, економічної соціалізації, економічного добробуту, психології підприємництва, психології реклами і т.д. (D. Kanneman, O.C. Дейнека, A.L. Журавльов, B.П. Поздняков, I.B. Андреева, A.M. Соколинский). Всі названі питання тісно переплітаються з практикою, виходять на практичне вирішення проблем економічних реформ в Україні, і ця обставина є доказом життєвості економічної психології. Особистісна персоніфікована спрямованість економічної психології виступає нагальною потребою. Вона дозволить виявляти, враховувати і використовувати в економічних системах творчі і самобутні потенціали людини. Одна з найбільш складних і мало досліджених областей економічної психології - проблема сприйняття особистістю свого економічного благополуччя.

Гроші можуть підвищувати суб'єктивний добробут, коли їхній сенс у тому, щоб подолати бідність, але щастя мало залежить від доходу, коли він вищий за певну рису, тобто більше, ніж реальні матеріальні запити людини. В Україні гроші є дуже суттєвим елементом життєвої сфери, а економічний благополуччя виступає провідним компонентом у структурі суб'єктивної якості життя різних груп населення і, насамперед, молодого покоління як найбільш сприйнятливою до ідеалу матеріального успіху.

У нещодавно опублікованій роботі, на основі першого репрезентативного світового опитування, проведеного службою геллапа, робиться висновок про те, що вплив матеріальних аспектів життя суттєвий, але обмежений певними формами благополуччя, тими, що відображають судження людей про життя. порівняно з тією, якою вона могла бути відповідно до їхнього ідеалу. Загалом зв'язок логарифму доходу з суб'єктивним добробутом носить лінійний характер, а з реальним доходом – ця криволінійна залежність, що вказує на зниження ефектів впливу при високих його значеннях.

Останнім часом дослідники все частіше звертаються до вивчення впливу суб'єктивних оцінок добробуту (найчастіше задоволеності доходом) на суб'єктивну якість життя через помітні відмінності у зв'язках об'єктивних та суб'єктивних вимірів економічного благополуччя із загальною задоволеністю життям. У дослідженнях, проведених у низці країн Європи, Україні, а також латинської Америки, знайдено, що оцінка людиною власного матеріального добробуту, насамперед доходу, є важливим критерієм сприйняття життя в цілому і пояснює значну частину варіацій загальної задоволеності життям.

Проблеми економічного благополуччя в сучасному суспільстві вийшли далеко за рамки науки і, безумовно, відносяться до числа найбільш значущих і пріоритетних тем, які хвилюють як окремих людей, так і суспільство в цілому. В силу нових тенденцій розвитку кризових явищ у світовій економіці ці проблеми набувають особливу політичну, економічну і соціальну гостроту, для їх вирішення потрібні нові наукові підходи. Ключові питання - чи стає людина і суспільство в цілому щасливішими у міру зростання їх добробуту, чи збільшують гроші суб'єктивне благополуччя, протягом вже багатьох десятиліть є предметом міждисциплінарних досліджень вчених різних країн (Argyle, Dieneretal. Huppert, Linley, ; Graham і ін.).

Загальний висновок полягає в тому, що гроші можуть підвищувати суб'єктивне благополуччя, коли їх зміст в подоланні бідності, але щастя мало залежить від доходу, коли він вище певної межі, тобто більший, ніж реальні матеріальні запити людини. Це положення, незважаючи на його значну наукову

підтримку, небеззаперечне.

Існує багато теорій і гіпотез, накопичено велику кількість емпіричних фактів, але недостатньо наукового розуміння того, яка природа зв'язку доходу і суб'єктивного благополуччя. Висновок про слабкий або неіснуючий зв'язок між доходом і індивідуальним благополуччям, що суперечить реаліям життя, став головним парадоксом в економічній і психологічній науковій літературі (D.Kanneman, A. Tverskoy)..

Дослідження суб'єктивних економічно орієнтованих предикторів якості життя, таких як суб'єктивне економічне благополуччя, розглядається нині у науці як дуже перспективний напрямок з вищої визначеності суб'єктивних вимірів проти об'єктивної оцінкою реального (чи відносного) доходу.

Деякі автори вважають, що при використанні поняття суб'єктивного економічного благополуччя існує менше методичних та методологічних проблем, ніж при традиційних дослідженнях загального суб'єктивного благополуччя чи щастя. З іншого боку, це поняття фіксує тісний зв'язок між об'єктивними та суб'єктивними вимірами благополуччя, що дозволяє розглядати його як важливий крок на шляху інтеграції зусиль економіки та психології (економічних та психологічних змінних) в оцінці суб'єктивної якості життя людини.

Необхідність дослідження проблеми визначила вибір теми кваліфікаційної роботи: Взаємозв'язок суб'єктивного економічного благополуччя з типами особистості.

Мета дослідження: визначення взаємозв'язку між уявленнями про економічне благополуччя і типом особистості.

Об'єкт дослідження: феномен економічного благополуччя .

Предмет дослідження: економічне благополуччя та його взаємозв'язок з типом особистості.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз концепцій суб'єктивного економічного благополуччя;
2. Провести теоретичний аналіз концепцій типів особистості;

3. Підібрати інструментарій виявлення особливостей уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості;
4. Провести емпіричне дослідження взаємозв'язку між уявленнями про економічне благополуччя і типом особистості.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають концепції, що описують глобальні феномени людського життя, такі як якість життя, стратегія життя, життєвий шлях, варіант життя, спосіб життя, щастя і т.д. (К.А. Абульханова - Славська, Б.Г. Ананьєв, І.В. Бестужев-Лада, І.А. Джидар'ян, В.М. Дружинін, О.І. Зотова, А.А. Кронік, В.В. Новіков, С. Л. Рубінштейн, Е. В. Шорохова, F. Andrews, M. Argyle, J. Attali, A. Campbell, R. Converse, Ст Heady, M. Guillaume, R. Inglehart, W. Rogers), концептуальні ідеї, що зачіпають питання економічної поведінки, у тому числі відношення до грошей (О.С. Дейнека, С.І. Єріна, А.Л. Журавльов, В.В. Новіков, E. Diener, A. Furnham, D .Lewis, A. Mckennel, B. Strumpel і т.д.), концепції економічної соціалізації (О.С. Дейнека, В. Stacey), а також теорії, що стосуються формування соціальних уявлень, відносин (С. Московичі, В.М. Мясичев).

Методи дослідження: тестування, анкетування, методи математичної статистики, якісний аналіз результатів.

Емпіричне дослідження проводилися на вільній вибірці. Всього в дослідженні брало участь 70 чоловік (35 чоловіків і 35 жінок).

Робота апробована на 79-й звітній студентській науковій конференції ОНУ імені І.І. Мечникова.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

1. Поняття суб'єктивного благополуччя особистості

Проблема суб'єктивного благополуччя нині стоїть дуже гостро через зростання суспільного навантаження особистості, громадського впливу, значущості соціальності людини у різних формах її відображення. Відчуття економічного благополуччя пов'язано з поняттям суб'єктивного благополуччя.

В дослідженнях психологів, соціологів, філософів розглядаються різні аспекти суб'єктивного благополуччя. Однак, загальне становище таке, що в центрі уваги дослідників опиняються потреби і цінності, усвідомлення їх, своєї поведінки і результату діяльності щодо їх задоволення, що викликає певний стан (радість, щастя, позитивні емоції).

У дослідженнях суб'єктивного благополуччя особистості приділяється велика увага відповідності актуальних потреб суб'єктивним можливостям людини щодо їх задоволення. Інакше кажучи, сфера потребності отримує найтісніший зв'язок зі сферою самосвідомості. Відповідно, можна припустити, що при високих потребах, але низькому рівні оцінюваної самостійно можливості задоволення потреби настає суб'єктивне неблагополуччя, зворотне співвідношення, ймовірно, веде до благополуччя.

Існує кілька причин, через які благополуччя як область дослідження процвітає: країни досягли того рівня добробуту, за якого виживання більше не є глобальною проблемою у житті людей. Якість життя стає важливішим, ніж показники економічного процвітання; особисте щастя стає більш важливим через наростаючу тенденцію до індивідуалізму; розроблено низку достовірних та надійних методів вимірювання добробуту, завдяки яким ця область змогла перетворитися на серйозну та визнану наукову дисципліну.

Суб'єктивне благополуччя особи включає її соціально-нормативні ціннісні установки, реалізація яких зумовлена всією сукупністю умов соціалізації, як у суб'єктивному, так і в об'єктивному планах, а також реалізацію потреб, що також

мають соціальний контекст, нарешті, глобальну оцінку свого існування на основі співвідношення приватних та узагальнених уявлень про своє життя та самореалізації у ній із «еталонними уявленнями», засвоєними у процесі соціалізації.

Дослідники частіше розрізняють три варіанти суб'єктивного благополуччя - фізичне, психологічне та соціальне. Це розуміння узгоджується з підходами психологів до внутрішньої структури особистості, куди входять нерозривне єдність трьох іпостасей «Я».

У структурі особистості У. Джеймса виявляється три класи елементів: фізичне «Я», соціальне «Я» та духовне «Я». Фізичне "Я" включає тілесну організацію і все матеріальне, чим володіє людина, а також найближчих родичів. Втрата або «псування» будь-якої частини фізичного "Я" веде до втрати "частини особистості". Структуру соціального «Я» становлять ролі, норми та прагнення людини до суспільства. Духовне «Я» - це «повне поєднання окремих станів свідомості, конкретно узятих духовних здібностей та властивостей».[21]

Такий опис структури особистості вірно тому, що в ній чітко окреслюється коло «соціально-матеріальних носіїв особистості» - того, що дозволяє розглядати її з погляду «реального» істоти. Однак неможливо відривати один від друга різні іпостасі «Я» та у вивченні суб'єктивного благополуччя, оскільки в їх нерозривній єдності забезпечується стійкість і цілісність особистості, а також сама ця єдність стає фактором суб'єктивного благополуччя.

За всієї привабливості суб'єктивного добробуту не можна не сказати і про такий його бік, як суспільно важливий його зміст. Мова йдеться про добробут, що розуміється по-різному залежно від суспільно або індивідуально, просоціально чи антисоціально орієнтованою особистості, залежно від егоїстичної чи альтруїстичної спрямованості. Можна бути «благополучним», задовольняючи лише свої власні амбіції, реалізуючи претензії та не співвідносячи ні своїх бажань, ні наслідків їх реалізації з мікро- та макросоціумом. Наслідок цього – внутрішня порожнеча та соціальна ізоляція, що призводить до неможливості самореалізації

та відповідно неминуче зниження індексу суб'єктивного благополуччя у майбутньому. Ймовірно, ущербна та протилежна особистісна позиція – альтруїстична.

У суб'єктивному благополуччі синтезуються всі три види відносин, але свого роду вінцем виступають соціально-психологічні відносини, які у кінцевому підсумку і визначають систему відносин особистості. Суб'єктивне благополуччя передбачає, перш за все, контекстуальність відношення те, що лежить в основі стану комфорту, задоволеності - у спілкуванні, праці, навчанні, соціальних відносинах, різного роду когніціях (політичних, релігійних, економічних). Оскільки суб'єктивні переживання, «внутрішні відчуття щастя дуже схожі незалежно від того, що їх викликало», афективний компонент суб'єктивного благополуччя досить постійний і, очевидно, залежить від контекстності подій чи явищ життя.

Судження про задоволеності, благополуччя будується саме щодо особистості до повноти, глибини, якості, тобто. змістовним сторонам подій та явищ - їх контекстам. Тому, не змінивши ставлення до чогось, наприклад, травмуючої ситуації неможливо змінити стан. З цього слід, що в першу чергу необхідно звернути увагу не стільки на власне динаміку афективних компонентів суб'єктивного благополуччя, але на ті контексти, на основі яких воно формується, їх відносинам та зв'язкам.

Так, система саморегуляції психічних станів особистості виступає вагомим фактором суб'єктивного благополуччя, оскільки інтегруюча функція психічних станів сприяє освіті психологічного ладу особистості: властивості - стану - процеси (де забезпечується взаємодія процесів та властивостей), утворює цілісну психологічну структуру особистості, необхідну для ефективного функціонування суб'єкта. Інакше кажучи, у системі регуляції «зустрічаються» психічні процеси та властивості змістовно специфічні та пов'язані зі станом. Це створює умови для зміни якісних характеристик суб'єктивного благополуччя та його критеріїв - елементів зовнішніх та внутрішніх інстанцій особистості, що знаходяться в свою чергу означає зміну самого переживання особистістю свого статусу благополуччя.

Очевидно також, що проблема суб'єктивного благополуччя особистості породжується внаслідок її соціального розвитку (соціалізації), яка, з одного боку, визначає її критерії, а з іншого - якісна своєрідність (і різноманітність) життя сприяє чи не сприяє благополуччю. Інакше кажучи, якісні компоненти суб'єктивного благополуччя визначаються тим соціумом, тими інститутами соціалізації, які утворюють найбільш потужний вплив та індивіда тими конкретними групами, в яких задовольняються найбільш значущі потреби та прагнення.

Суб'єктивного благополуччя автоматично аж ніяк не означає об'єктивного благополуччя особистості, що оцінюється за соціальними критеріями його особистих досягнень, структури особистості, поведінки та діяльності, а також того, що вклала кожна конкретна людина, суспільство, групу, сім'ю, та й у самого себе.

Шаміонов Р.М. виділяє певні типи суб'єктивного благополуччя, свого роду його модусні комплекси: Модус матеріального поповнення тісно пов'язаний із матеріальною підструктурою особистості; передбачає особисту значимість матеріального збагачення та, насамперед, ступінь її повноти. Модус особистісного (смыслового) самоопреділення. Включає систему реалізації особистісних смислів, життєвого сценарію, що визначається в залежності та умовами соціалізації. Модус соціального («відносницького») самовизначення. Містить систему зв'язків і відносин, що кваліфікуються як «необхідні та достатні» для збереження внутрішньої рівноваги. Модус особистісного (характерологічного) благополуччя. Відноситься до суб'єктивної оцінки власного характеру, властивостей особистості з погляду їх прийнятності для широкого кола явищ особистості (від відносин з іншими до самовідносини, від праці до «нічогонероблення»).

Модус професійного самовизначення та зростання. Включає адекватність професійного самовизначення, задоволеність обраною професією, рацею, відносинами з колегами та ін. Модус фізичного (соматичного) та психологічного здоров'я. Містить систему поглядів на цінність здоров'я та визначає діяльність, спрямовану на оптимізацію здорового способу життя, виправлення здоров'я.

Різні модуси суб'єктивного благополуччя оптимізуються в залежність від актуальної життєвої ситуації. Проте суб'єктивне неблагополуччя в чомусь (щодо того чи іншого модусу) не залишається непомітним; воно є або у вигляді зниженого настрою, або у вигляді активності. Крім того, неможливість посилення індексу благополуччя в одній сфері часто заміщається активністю та досягненнями в іншій. Особистість, разом з тим прагне до «глобального» благополуччя, яке для неї набуває цілком очевидних обрисів у процесі свого становлення.

З погляду представників гедоністичного підходу, шлях людини до благополуччю лежить насамперед через успішну соціальну адаптацію – пристосування до конкретних життєвих умов та обставин, запитів соціального оточення. Щаслива людина – насамперед той, хто відповідає прийнятим у суспільстві еталонам благополуччя. Успішний, що має крутий ділових і особистісних соціальних контактів, можливість не обмежувати себе у придбанні та споживанні.

Акцентується, що саме здатність людини пристосовуватись до соціальним умовам, що змінюються, основними складовими якої виступають позитивне мислення (оптимістичний, раціональний погляд на події життя, що оточують, самого себе) та позитивну соціальну поведінку (Прояв добровільної активності на роботі, що допомагає поведінки в сім'ї, прийняття та подання соціальної підтримки), забезпечує досягнення соціально значних результатів та, відповідно, підвищення задоволеності життям, збільшення позитивних емоційних переживань, зниження ймовірності психологічних проявів дистресу, і навіть числа стресових ситуацій.

1.2. Поняття суб'єктивного економічного благополуччя

Як наукове поняття суб'єктивне економічне благополуччя має недавню історію вивчення. Причини, з якими імовірно це може бути пов'язано, що визначення має своє коріння і наукову основу переважно серед праць економістів чи дослідників фінансової грамоти. У зв'язку з чим поняття «економічне

благополуччя» переважно було об'єктивною характеристикою виключно матеріального достатку, відображенням фінансових успіхів чи причетністю до соціальних кіл індивіда протягом його життя. [5] Однозначно суб'єктивне благополуччя — психологічний конструкт, що з якістю життя [6], а й сам собою є важливим для досліджень. Наповнення якості життя включає декілька об'єктивних показників, таких як об'єктивна якість життя і суб'єктивних показників, таких як щастя, задоволеність і самоактуалізація [7].

Категорія суб'єктивного економічного благополуччя (СЕБ) не належить до глибоко розроблених наукових понять. Воно мало зустрічається у сучасних наукових словниках, а використання їх у рідкісних наукових публікаціях часто дається без визначення. Значною мірою це пов'язано з тим, що довгий час саме поняття «економічний благополуччя» вважалось прерогативою лише економічної науки, де воно розглядається як синонімічна об'єктивна характеристика достатку, матеріальні, фінансові та соціальні умови життя людини в цілому (див., напр., Osberg, Sharpe, 2002, 2009). До апарату психологічної науки термін «суб'єктивне економічне благополуччя» увійшов завдяки роботам Стрмпел (Strümpel, 1974) і Кемпбел (Campbell et al., 1976). Суб'єктивне економічне благополуччя визначалося як результат соціального порівняння фактичного статусу людини з її домаганнями, потребами та сприйняттям власного становища (Strümpel, 1974) або з фінансовою ситуацією референтних (типових, подібних або авторитетних) осіб (Campbell et al., 1976). СЕБ дуже часто розглядають як аспект загального благополуччя людини, безпосередньо пов'язаного з грошима та матеріальними засобами (Groenland, 1990; Diener, Biswas-Diener, 2002; van Praag, Frijters, 1999), і як одну з основних підструктур якості життя (Poiesz, von Grumbkow, 1988; Угланова, 2003). До його складових включають: задоволеність доходом і стандартом життя, справедливість розподілу доходу та очікування його змін (Strümpel, 1974), оцінка (матеріальних) аспектів життя – фінансової безпеки та незалежності (Groenland, 1990), задоволеність працею та доходом, споживанням, системою економіко-політичної організації суспільства (Poiesz, von Grumbkow, 1988); соціальне порівняння з типовими представниками країни. Вперше цей термін

використовується у роботі Струмпел «Економічний добробут як об'єкт соціального виміру» (Strümpe).

Однак перераховані вище характеристики можна як перелік приватних елементів (індикаторів) суб'єктивного економічного добробуту. Їхнє співвідношення та внесок в інтегральний показник СЕБ залишається поки невідомим. Привертає увагу повна відсутність у існуючих моделях афективних складових СЕБ. Однак очевидно, що переживання людини щодо матеріальної забезпеченості відіграють значну роль у житті. Невирішеною проблемою є розрахунок інтегрального показника СЕБ. Об'єднання приватних оцінок у загальний показник вимагає їхнього виміру за єдиною методикою. Усе сказане визначає те що, що у дослідницької практиці найчастіше вимір СЕБ здійснюється через оцінку задоволеності фінансовим (чи матеріальним) становищем без деталізації його структурних складових (див., напр., Poiesz, von Grumbkow, 1988; Nayo, Seifert, 2003; Verbic, Stanovnik, 2006; Ferrer-i-Carbonell, van Praag, 2001). Це, безумовно, збіднює змістовні аспекти виміру СЕБ.

Вихідне становище нашої теоретичної моделі СЕБ припускає, що суб'єктивне економічне благополуччя визначається як інтегральний психологічний показник життя людини, що виражає ставлення людини до свого актуального та майбутнього матеріального добробуту. СЕБ є суттєвим елементом суб'єктивного благополуччя людини. Це означає, що суб'єктивне економічне благополуччя виступає, з одного боку, складовою, компонентом загального суб'єктивного благополуччя (чи задоволеності життям), з другого – самостійним чинником його детермінації, джерелом загального добробуту людини, значення якого то посилюється, то падає у різні періоди його життя (Easterlin, 2006). Основними складовими його психологічного виміру виступають чуттєво-емоційні та когнітивні компоненти, ціннісні аспекти ставлення людини до матеріальної сфери та себе, обумовлені як об'єктивними обставинами життєдіяльності, так і особистісними властивостями. СЕБ відображає цілісне сприйняття особистістю матеріальних аспектів життя та виражає життєву позицію людини у сфері матеріальних устремлінь та споживання. Важливим є розуміння, що феномен

суб'єктивного економічного благополуччя пов'язаний не лише з потребами людини та їх реалізацією, а й із самооцінкою власних ресурсів економічних досягнень. Насамперед із вірою у здатність до економічних досягнень, зі здатністю контролювати матеріальні аспекти свого життя та керувати фінансами, а також з економічними домаганнями особистості. СЕБ також відображає позитивність чи негативність думок та очікувань індивіда щодо свого економічного майбутнього, переживання задоволення повнотою свого достатку або, навпаки, прояву невдоволення, занепокоєння та тривоги за його стабільність, потребу у матеріальних засобах.[11]

Таким чином, суб'єктивне економічне благополуччя ґрунтується на цілісній системі відносин людини до різних аспектів своєї власної економічної ситуації (до доходу, заощаджень, майна, роботи, житла, умов відпочинку). Дані відносини опосередковані системою цінностей та цілей людини, прийнятих нею індивідуальних стандартів добробуту, а також самооцінкою себе як економічного суб'єкта. Поняття суб'єктивного економічного добробуту сприймається як структурно складне освіту, що передбачає існування системи внутрішніх компонентів. Теоретичною «одиницею» їх виділення виступають усвідомлювані елементи ставлення особистості до власного матеріального благополуччя та перспектив його зміни.

Суб'єктивне економічне благополуччя (СЕБ, суб'єктивне благополуччя) є важливою психосоціальною характеристикою особистості як суб'єкта економічної активності, пов'язаної з регулюванням діяльності по матеріальних-ному забезпеченню життя. Відображаючи ставлення людини до власного матеріального становища, СЕБ виступає основою формування його ідентичності, істотним регулятором повсякденного соціальної поведінки, обуславлює його економічне самовизначення.

Суб'єктивне економічне благополуччя визначається як результат соціального порівняння фактичного статусу людини з його домаганнями, потребами і сприйняттям свого становища (Strümpel, 1974) або з фінансовою ситуацією у референтних (типових, подібних або авторитетних) осіб (Campbell et al., 1976).

СЕБ дуже часто розглядають як аспект загального благополуччя людини, безпосередньо пов'язаний-ного з грошима і матеріальними засобами (Groenland, 1990; Diener, Biswas-Diener, 2002; van Praag, Frijters, 1999), і як одну з основних підструктур якості життя (Poiesz, von Grumbkow, 1988; Угланова, 2003). У число його складових включають: задоволеність доходом і стандартом життя, справедливість розподілу доходу і очікування його змін (Strümpel, 1974), оцінка (матеріальних) аспектів життя - фінансової безпечно-сти і незалежності (Groenland, 1990), задоволеність працею і доходом, потребе -ніем, системою економіко-політичної організації суспільства (Poiesz, von Grumbkow, 1988), соціальне порівняння з типовими представниками країни (Угланова, 2003).

Основні умови і фактори детермінації СЕБ досліджені в даний час поки явно недостатньо. Проте, загальним є положення про залежність різних аспектів суб'єктивного економічного благополуччя від об'єктивних (зовнішніх) і внутрішніх (психологічних) чинників життєдіяльності людини [38].

Визначаючи можливі підстави економічного благополуччя Т. Пойезі, Дж. Грумков виділяють задоволення працею і доходом, задоволення споживанням і громадянське задоволення (системою, економічною політикою) [14]. Реальний економічний статус людини і суб'єктивні психологічні оцінки його найчастіше не відповідають один одному. Можна зустріти кілька варіантів відображення в свідомості реального майнового стану. Адекватний, коли психологічна оцінка та реальне економічне становище практично збігаються. Другий варіант - це завищена самооцінка, коли уявлення про свій економічний статус перевищує реальне майнове становище, тобто людина сприймає себе як багатшого-менш бідного, ніж вона є реально. І третій варіант - це занижена самооцінка, коли людина оцінює себе як більш бідного-менш багатого, ніж вона є насправді [27].

Об'єктивний економічний статус - конкретне економічне становище людини, яке визначається реальними джерелами доходу, наявністю у власності нерухомості, цінних паперів, банків, фондів, рівнем доходів, доходом на одного члена сім'ї і т.д.

Суб'єктивний економічний статус визначається як самооцінка людиною свого матеріального добробуту та своїх економічних можливостей, віднесення себе до будь-якої майнової групи (до багатих, людям середнього достатку, до бідних). Відповідно до цього критерію людина переживає свою приналежність до певної соціальної групи, веде себе відповідно до її стандартів, норм поведінки.

За даними досліджень А.Л. Журавльова та ін. [18]. суб'єктивний економічний статус впливає на ціннісні орієнтації, а саме:

А) особистості, високо оцінюють свій рівень матеріального добробуту, орієнтовані, перш за все, на матеріальну забезпеченість, здоров'я і сімейне благополуччя, до досягнення яких вони прагнуть за допомогою підприємливості, незалежності і чесності; на відміну від інших вони надають значення таким інструментальним цінностям, як багатство і власність, непримиренність до недоліків у собі та в інших. Найбільш привабливими для респондентів з низьким СЕС є цінності здоров'я, сім'ї та роботи, заради яких вони надають великого значення таким цінностям-засобам як чесність, освіченість, твердість волі і терпимість. На відміну від інших респондентів ці люди відрізняються вираженою орієнтацією на терпимість як інструментальну цінність.

В) із зростанням СЕС менше значення люди починають надавати роботі, відповідальності, вихованості та життєрадісності, а все більшого значення для них починають набувати такі цінності, як активне життя, свобода і незалежність, підприємливість і сміливість у відстоюванні своїх поглядів.

Багатство проявів суб'єктивного економічного благополуччя об'єднує два базових аспекти його змісту - оцінку рівня життя (суб'єктивна адекватність доходу, поточний добробут сім'ї, економічний оптимізм) і емоційне благополуччя економічної сфери життя (переживання стресу, тривога, фрустрованість матеріальними і фінансовими сторонами життя). В цьому розумінні знаходить своє відображення психологічний зміст суб'єктивного економічного благополуччя як інтегрального феномена і категорії цілісного життя людини, як єдності зовнішніх (об'єктивних, соціально-економічних) і внутрішніх (психологічних, перш за все особистісних) умов життєдіяльності.

1.3. Економіко-психологічна характеристика особистості

Перехід економіки до системи ринкових відносин характеризувався появою різних видів соціально-економічної діяльності громадян. Розширилося простір споживчої поведінки, змінилися структура і форми заощадження грошей, відродилася інвестиційна поведінка, став активно реалізовуватися підприємницький тип соціально-економічної поведінки. Поряд із збільшенням кількості джерел грошового накопичення та зміною їх структури відзначається різка диференціація рівня доходів населення України. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує вивчення економічної свідомості особистості, різні компоненти якого в останні два десятиліття інтенсивно трансформувалися у переважній більшості російського населення. Значні зміни зачепили економічні уявлення особистості про такі об'єкти, як гроші, багатство, добробут, власність.

Економічна свідомість та економічна поведінка особистості значною мірою зумовлені культурними, економічними, соціальними, політичними факторами. При цьому і ставлення до економічних об'єктів, і поведіння у сфері споживання багато в чому визначаються психологічними особливостями особистості передусім типом її ціннісних орієнтацій, що ми розглядаємо як опосередкований чинник у процесі впливу соціально-економічних умов у суспільстві на економічні уявлення особистості. Мета цього дослідження - проаналізувати економіко-психологічні характеристики особистості, що відрізняється різним типом ціннісної спрямованості. Основне припущення полягає в тому, що люди, що надають різну значущість грошам, що по-різному належать до багатства, матеріального добробуту, що мають різні установки на ті чи інші форми економічної поведінки, насамперед, характеризуються різною структурою ціннісних. Серед раніше виконаних досліджень психологічних чинників економічних уявлень особистості слід зазначити А.Л. Журавльова та І.М. Осипенко, в якій були встановлені взаємозв'язки психологічних характеристик студентів та значущість для них матеріальних благ [7]. Виявлено негативний кореляційний зв'язок між ступенем значущості грошей та показниками мотивації досягнення успіху, а також показниками загальної інтернальності особистості та інтернальності в галузі

досягнень.

Чим вища мотивація досягнення успіху та рівень суб'єктивного контролю особистості, тим менш значущі їй гроші. Було показано, що для найактивнішої молоді, яка орієнтована на успіх у діловій сфері, гроші не є самоціллю економічної активності. Виявлено позитивний зв'язок між оцінками ступеня задоволення споживчих інтересів та оцінками за шкалою загальної інтернальності. Молоді люди, які мають високий рівень суб'єктивного контролю та покладаються насамперед на свої сили, більш задоволені підсумками своєї економічної активності. Вони частіше віддають перевагу роботі на підприємствах приватної форми власності, а також більш схильні до діяльності в умовах ризику та невизначеності.

Серед робіт, у яких робилися спроби виявити особистісні детермінанти ставлення до грошей, також слід виділити дослідження мотиваційно-вольових корелятивів фінансової поведінки та ставлення до грошей, виконане О.С. Дейнека. Було виявлено, що рішучі та самостійні люди не відносяться до грошей надважливо. Цілеспрямовані люди витрачають гроші узгодженіше зі своїми цілями і тому менше переживають про результати витрат. Люди із вираженим мотивом досягнення відрізняються розвиненим фінансовим самоконтролем. Інтерналі також відрізняються фінансовим самоконтролем та здатністю до фінансових накопичень. На вибірці старшокласників екстернальність виявилася пов'язаною не лише з підвищеною значимістю грошей, а й зі схильністю до великих витрат. Чим вища самооцінка, тим менше проявляється фактор "гроші - престиж" і менше переживань через витрати.

Ряд дослідників звертають увагу, що ставлення до грошей змінюється у міру розвитку особистості. У дослідженні М.Ю. Семенова на прикладі групи 40-65-річних виявлено та описано соціально-психологічні особливості ставлення до грошей у людей з різним рівнем особистісної зрілості [15]. Виявлено, що ці особливості проявляються на рівні цінностей, потреб та ступеня їх задоволення, соціальних установок, у переживаннях, пов'язаних із грошима, та мотивах використання грошей.

Показано, що зміни, що відбуваються в людині, обумовлені особистісним зростанням, призводять до вираженого зниження цінності грошей і в цілому - підвищення рівня її фінансової задоволеності. Так, у життєвих цілях звичайних людей лідируюче становище займають монетарні цінності і вираженою є орієнтація на те, щоб зробити життя багатшим або принципово змінити своє фінансове становище. У людей з високим рівнем особистісної зрілості переважають духовні цінності. Отримані результати свідчать, що вони частіше зустрічається загальна спрямованість творчість і пізнання нового, виражені мотиви подорожувати, самореалізовуватися, займатися улюбленою справою. Прагнення до творчості, пізнання, саморозвитку, надання альтруїстичної допомоги іншим людям також частіше становлять основу їхньої мотивації витрачання грошей.

Діяльність О.Н. Марковою на вибірці підприємців малого та середнього бізнесу було описано психологічні особливості ставлення до власності у опитаних з різним типом особистісної зрілості [11]. За результатами дослідження автор робить висновок про те, що високий рівень особистісної зрілості підприємців забезпечує просоціальний рівень їхнього ставлення до власності, що характеризується використанням власності не тільки для задоволення особистих потреб та ділових інтересів, але й для покращення соціальної дійсності загалом.

Економіко-психологічні характеристики у співробітників державної та комерційної організації мають свої специфічні особливості. Так, співробітники комерційної організації надають більшого значення грошам, більш високо оцінюють свої можливості у підвищенні власних доходів, мають вищий рівень бажання бути власником і гірше ставляться до багатих проти співробітниками державного підприємства. Крім того, для співробітників комерційної організації уособленням багатства є наявність можливості не думати про завтрашній день, допомагати близьким, мати можливість подорожувати, мати нерухомість та валюту.

У свою чергу співробітники державного підприємства уособлюють багатство через можливість робити пожертвування, життям там, де захочеш,

наявністю рахунку в іноземному банку та цінних паперів. Уособленням бідності для них є життя на прожитковий мінімум, наявність необхідного мінімального продуктового кошика, а також життям у боргах. До цінностей для життя співробітники держпідприємства відносять здоров'я, сім'ю, роботу, друзів, мудрість, активне життя та матеріальну забезпеченість. Цінності на вирішення проблем, на думку, це - освіченість, старанність, тверда воля, самоконтроль, раціоналізм, багатство, широта поглядів.

Співробітники комерційної структури частіше, ніж держслужбовці з поняттям «гроші» пов'язують відповідальність, нетерпимість, справедливість, свободу, існування, залежність, принциповість, комфорт, розваги, інформацію, безпеку, брехливість і розвиток. У свою чергу, співробітники держустанов частіше пов'язують гроші з любов'ю та несправедливістю. Можна відзначити, що найчастіше багатство та краса з поняттям «гроші» асоціюється у співробітників комерційної організації, а зі станом душі – у співробітників держпідприємства. Найчастіше про гроші як джерело влади, задоволення та розвитку говорять співробітники комерційної організації, у свою чергу співробітники держпідприємства частіше розглядають гроші як джерело кохання та підтримки.

При оцінці емоційного компонента суб'єктивного благополуччя було виявлено, що в цілому найбільш несприятлива емоційна зона - ознаки, що супроводжують психічну симптоматику, такі як депресія, сонливість, розсіяність тощо, крім того, здоров'я оцінюється респондентами так само не дуже добре, вони не відчують себе у чудовій формі та здоровими. Найкраще справа зі значимістю соціального оточення, тобто. респонденти не почуваються самотніми і відчують задоволення від спілкування з близькими та оточенням, а також більш-менш задоволені повсякденною діяльністю. При порівняльному аналізі виявлено, що рівні напруженості та чутливості, самооцінки здоров'я та ступінь задоволеності повсякденною діяльністю оцінюються гірше у працівників державної організації. Водночас у співробітників комерційної організації гірше оцінюється значущість соціального оточення.

Виявлені взаємозв'язки економіко-психологічних характеристик і ставлення

до грошей із суб'єктивним благополуччям демонструють, що чим вище виражено задоволення економічних потреб, тим більше відзначаються уявлення про гроші як джерело задоволення, виражені ознаки депресії, сонливості, розсіяності, крім того, виражена незадоволеність повсякденною. Зі збільшенням бажання бути власником зростає кількість уявлень про гроші як джерело задоволення, а також покращується самооцінка здоров'я. Чим вищий інтерес до економічних змін та соціально-економічних умов у місті та країні, тим більше переважає сенсоутворююча роль грошей, уявлення про гроші як джерело підтримки нормального життя, а також відзначається погіршення самооцінки власного здоров'я. Чим краще ставлення до багатих, тим більше виражені уявлення про гроші як джерело кохання і тим менше виражені уявлення про гроші як джерело несправедливості та розвитку, при цьому найбільш виражені зміни настрою та незадоволеність соціальним оточенням. А чим краще ставлення до бідних, тим частіше згадуються уявлення про гроші як джерело задоволень і менше відчувається напруга та потреба у самоті. Ділова активність безпосередньо пов'язана з уявленням про гроші як джерело задоволень. Люди з високим рівнем ділової активності схильні до частих змін настрою, а, що йдуть на економічний ризик, мають уявлення про гроші як джерело підтримки нормальних умов життя.

Уявлення про гроші мають особливості взаємозв'язку з показниками суб'єктивного благополуччя. Так, чим більше виражені уявлення про деструктивність грошей, тим вищий рівень напруженості та чутливості. Сенсотворча роль грошей визначає задоволеність повсякденною діяльністю. Чим більше переважають уявлення про гроші як джерело влади, тим вищий загальний рівень суб'єктивного благополуччя та задоволеність своїм соціальним оточенням. Уявлення про гроші як джерело розвитку визначають задоволеність соціальним оточенням.

Формування економічної поведінки особистості обумовлено тими соціально-економічними та політичними умовами, в яких вона здійснює свою діяльність. А глибокі трансформаційні процеси, що відбуваються, на пострадянському просторі ведуть до нової економіко-психологічної адаптації

особистості. Дана проблема активно розглядається в період трансформації, так як в період сильних соціальних змін економіко-психологічна адаптація є показником зрілості особистості, адже вміння подбати про себе і близьких, матеріально забезпечити себе, економічний статус і якість життя є показниками того наскільки людина зуміла пристосуватися до умов, що змінюються в житті.

Ставлення до грошей, яке визначається характером їх використання, зумовлює психологічний економічний тип особистості. В психології розроблено різні грошові типології особистості. Так, у типології, оформленій Мерріл і Рейд у результаті аналізу праць К. Г. Юнга, представлено чотири типи, які проявляють характерні особливості відносин і поведінки у фінансовій сфері:

- чуттєві (наївний тип) – люди чутливі, приємні, але імпульсивні, недисципліновані, егоїстичні. У фінансовій сфері їм властиво розглядати гроші як нечисті і шкідливі для відносин і тому уникати їх;
- думаючі (аналітичний тип) – педантичні, наполегливі, вимогливі, але нерішучі, розбірливі. У фінансових питаннях схильні перестраховуватися і зволікати з ухваленням рішень та їх реалізацією; цінують безпеку над усе;
- сприймаючі (імпульсивний тип) – реалістичні, незалежні, рішучі, але жорстокі, владні і різкі. У фінансових справах рішучі й вимогливі, схильні переоцінювати свої можливості;
- інтуїтивні (експресивний тип) – інтуїтивні, честолюбні люди, ентузіасти, але імпульсивні, недисципліновані, егоїстичні. У фінансових питаннях схильні бути оптимістами, їм подобається продавати і бути популярними.[32]

Якщо спробувати виокремити ключові символи грошей у наведеній типології, то для чуттєвих гроші – моральне зло або конфлікт; для думаючих – безпека; для сприймаючих – свобода і влада; для інтуїтивних – самоствердження, престиж.

При зміні соціально-економічних умов в суспільстві люди в залежності від особистісних особливостей, по-різному адаптуються до нового соціального

середовища. На думку О.С. Дейнеки, економіко-психологічна адаптація особистості є пристосуванням суб'єкта господарювання до змінних економічних умов [9]. Економічна адаптація залежить від ресурсів особистості, як соціальних, так і особистісних.

До психологічних ресурсів відносять особистісні якості та індивідуально-психологічні особливості. Саме ці чинники є важливим ресурсом адаптації особистості до соціально-економічного середовища [9]. Найбільш важливим в адаптації особистості, на думку О.С. Дейнеки є мотиваційно-вольові якості суб'єкта економіко-психологічної адаптації. Незалежно від культурного контексту країни, всі види факторів необхідні особистості в повсякденному житті. Але найголовнішим механізмом особистісного фактора економічної адаптації є віра в особисту ефективність. Вона впливає на якість життя, на життєвий вибір у вирішальний момент, на діяльність і мотивацію особистості в процесі життєдіяльності.

На думку психологів, економіко-психологічна адаптація сприяє матеріальному благополуччю, і відповідні якості в особистості можна формувати. Базова установка людини з «ринковою» психологією - готовність відповідати за конкретний результат своєї роботи - складається саме у людей з високою самооцінкою і адекватним рівнем домагань.

Одну з психологічних причин бідності в країнах колишнього соціалістичного табору зарубіжні психологи побачили, в підвищеному рівні споживчих домагань нашого населення після відкриття «залізної завіси», у більшості людей не розвинений фінансовий самоконтроль, тобто якраз відсутні принципи раціональної економічної поведінки [10].

Існує певна тенденція, на пострадянському просторі люди, які відчують економічні позбавлення - в більшості випадків не жебраки в соціальному понятті, і не люмпени, а жертви різкої стратифікації і витрат економічної політики перехідного періоду, на тлі постійних змін, нестабільності економічної і політичної ситуації, невизначеності в політичній ситуації, короткострокові інтереси у людей домінують над довгостроковими. Це загальна тенденція

посилюється на тлі кризових явищ.

Останнім часом з'явилося чимало робіт, де автори намагаються пояснити різні практики повсякденної поведінки людей в різко змінюючій соціально-економічній сфері: чому одні люди, соціальні групи успішно вписуються в іншу (принципово відмінну від радянської) економічну реальність, в той час як інші не роблять ніяких реальних спроб самостійно влаштувати свою професійну долю, накопичуючи лише протестний потенціал? На думку А.С. Готліб, є так званий соціальний капітал особистості в який входять особистісні риси, індивідуальний життєвий досвід, вони представляють собою певний механізм, здатний «працювати» на успішність адаптації [8].

На наявність (або відсутність) конкретних форм адаптивної поведінки в соціально-економічній сфері впливають психологічні чинники, були виділені три групи факторів, що визначають успішність - неуспішність соціально-економічної адаптації: індивідуально-психологічні, особистісні і соціальні. До індивідуально-психологічних факторів відносять: волю, рішучість, вміння постояти за себе, оптимізм, «відкритість новому», готовність до ризику, вміння знайти позитивні моменти навіть в несприятливій екологічній ситуації. Такі якості не виникають раптом - вони формуються протягом життя. В епоху змін люди з такими якостями виявляються затребуваними, швидко адаптуються в новій економічній формації, знаходять собі застосування в соціально-економічній сфері.

Сприйняття свого матеріального становища, його оцінка, що вбирає в себе і ступінь задоволення власних домагань і уявлення про багатство і бідність, виступає певним результатом, певною точкою, що фіксує міру успішності індивіда на шляху його адаптації до соціального середовища, тут необхідно відзначити важливу роль економічного «Я». Економічне «Я» особистості являє собою поєднання особистісної ідентичності та ідентичності за економічними ознаками [38].

Економічна ідентичність - частина економічного «Я» особистості, яка репрезентує її індивідуальну позицію в системі економічних відносин з суспільством, з іншими людьми і яка протягом її життя може змінюватися. На

думку В.А. Хащенко, економічна ідентичність може трансформуватися при соціальній взаємодії, коли індивіди визначають і переосмислюють свою економічну позицію [38].

На сьогоднішній день, в науковій літературі, відсутні чіткі критерії і визначення економічної риси рівня бідності. Соціальні уявлення про багатство і бідність, будучи базовим компонентом економічної свідомості особистості. Економічна ідентичність за своєю природою завжди особистісно обумовлена. Особистісну ж ідентичність слід розглядати в контексті соціально-економічної саморепрезентації особистості. Феномен економічної ідентичності пов'язаний з культурними традиціями. Він ґрунтується на сформованих в менталітеті кожного народу уявленнях про багатство і бідність. Економічна ідентифікація завжди передбачає і моральний аспект переживання своєї приналежності групі (необов'язково усвідомлюваний особистістю), який тісно пов'язаний з проявами почуття соціальної справедливості.

Економіко-психологічний феномен економічної ідентичності як частина економічного самосвідомості особистості може виступати в якості регулятора соціального особистості, міжособистісних і міжгрупових відносин [39]. Економічна ідентичність може істотно впливати на суспільні погляди людини, наприклад, служити основою для формування політичної і національної нетерпимості, часто така нетерпимість може призводити до міжетнічних конфліктів, причини можуть, носити релігійний, расовий характер, але приводом можуть послужити саме різні аспекти економічної ідентичності. Неприйняття певних форм економічних взаємовідносин, заперечення нових форм економічних взаємовідносин, в силу відсутності конструктивних механізмів економіко-психологічної адаптації, можуть привести до протестної поведінки певних соціальних груп.

Таким чином, економіко-психологічна адаптація є важливим, аспектом, що регулює економічну поведінку, його ділову активність, що впливає на соціальне життя суспільства в цілому.

1.4. Психологічний вимір суб'єктивного економічного благополуччя

Вперше проблему економічного добробуту як об'єкта психологічного виміру поставив В. Струмпель. У наукових публікаціях можна зустріти низку синонімічних понять. Так D. Blanchflower, A. Oswald вживають поняття "економічний суб'єктивний добробут", E. Maddux (використовує поняття "оптимальна якість життя у сфері фінансів" life), E. Groenland - "соціо-економічний добробут" (socioeconomic well-being), M. Ravallion, M. Lokshin - "суб'єктивний економічний добробут" людини.

Багато вчених вважає, що суб'єктивна оцінка економічного благополуччя, будучи альтернативою виміру щастя, має очевидні переваги: при дослідженні економічного благополуччя існує менше методичних та методологічних проблем, ніж при традиційних дослідженнях загального суб'єктивного благополуччя чи щастя. З іншого боку, це поняття відображає тісний зв'язок між об'єктивними та суб'єктивними вимірами благополуччя, що дозволяє розглядати його як важливий крок на шляху інтеграції зусиль економіки та психології (економічних та психологічних змінних) в оцінці добробуту людини.

Суб'єктивне економічне благополуччя також розглядається як базовий конструкт (або компонент) економічної свідомості, який виражає ставлення людини до свого актуального та майбутнього матеріального добробуту. Основними складовими його психологічного виміру виступають суб'єктивні переживання людини, її чуттєво-емоційні та когнітивні компоненти, ціннісні аспекти ставлення до матеріальної сфери та самого себе, обумовлені як об'єктивними обставинами життєдіяльності, так і особистісними властивостями. Суб'єктивне економічне благополуччя відображає цілісне суб'єктивне (упереджене) ставлення особистості до матеріальних аспектів життя та характеризує життєву позицію людини у сфері матеріальних устремлінь та споживання. Важливим є розуміння того, що феномен суб'єктивного економічного благополуччя пов'язаний не лише з потребами людини та їх реалізацією, а й із самооцінкою власних можливостей їхнього задоволення.

Насамперед, з вірою у свої здібності до економічних досягнень, з можливістю контролювати матеріальні аспекти свого життя, керувати фінансами,

а також з економічними домаганнями особистості. СЕБ також відображає позитивність чи негативність думок та очікувань індивіда щодо свого економічного майбутнього, переживання задоволення своїм достатком або, навпаки, прояви невдоволення, занепокоєння та тривоги за його стабільність, потребу у матеріальних засобах. Таким чином, поняття "суб'єктивне економічне благополуччя" ґрунтується на цілісній системі відносин людини до різних аспектів власної економічної ситуації - до доходу, заощаджень, майна, роботи, житла, умов відпочинку з позицій його цінностей та цілей, прийнятих ним індивідуальних стандартів добробуту, а також до себе як економічного суб'єкту. Ставлення до економічної ситуації є істотним елементом суб'єктивного благополуччя людини. Це означає, що економічний благополуччя виступає, з одного боку, складовою, компонентом загального суб'єктивного благополуччя (або задоволеності життям), з іншого - самостійним фактором його детермінації, джерелом загального благополуччя людини, значення якої то посилюється, то послаблюється в різні періоди її життєвого циклу.

У науці звернули увагу на проблему суб'єктивного економічного благополуччя у зв'язку з розвитком парадигми виміру якості життя у сучасному світі. Пошук психологічних індикаторів соціальних змін, необхідність теоретичної валідації їх вимірів, можливість фіксації найважливіших суб'єктивних тенденцій розвитку, корисності для аналізу та практичного застосування зумовили актуальність цього феномена. Потреба у розподілі об'єктивного та суб'єктивного економічного добробуту назріла в міру виявлення та накопичення фактів розбіжності реального економічного добробуту та його оцінок. Причому виявилось, що суб'єктивні оцінки добробуту можуть забезпечувати більш реалістичну картину добробуту людини в порівнянні з реальним доходом або рівнем споживання.[47]

Інтерес до суб'єктивного економічного благополуччя останнім часом суттєво зріс також через яскраві трансформаційні процеси та їх наслідки, характерні для країн Східної Європи. Загальні закономірності по-різному відбилися у оцінках економічного добробуту населення цих країнах - їх динаміка носить виражену

національну диференціацію. Виявлені факти викликали нагальну потребу їхнього наукового осмислення у межах категорії суб'єктивного економічного благополуччя. Не можна не відзначити й значення такого явища, як світова економічна криза, яка яскраво показала роль психологічних факторів у її виникненні та наслідках, насамперед, фінансової поведінки людей, яка не піддається поясненню з точки зору "теорій економічної корисності чи раціональності", а навпаки - їм суперечить.

Центральна проблема досліджень суб'єктивного економічного благополуччя – питання механізмів його детермінації. У зв'язку з цим метою даного дослідження виступив аналіз механізмів економічних порівнянь у детермінації суб'єктивного економічного добробуту та ролі у них уявлень про матеріальний добробут. Зазначимо, що когнітивні механізми детермінації суб'єктивного економічного благополуччя з боку економічних уявлень особистості досліджено недостатньо. Економічні репрезентації відбивають суб'єктивну картину економічного світу та тих процесів, що у ньому відбуваються. Вони виступають найважливішим опосередковуючим ланкою, тим ментальним освітою, з допомогою якого конструюється внутрішня соціальна (у разі економічна) реальність, економічна картина світу, визначальна як спосіб існування індивіда та групи у соціумі, і стратегію їхнього впливу нього. Економічні уявлення виступають як організуючий принцип індивідуального позиціонування особистості системі символічних економічних відносин і, насамперед, відносин власності. У уявлення про економічному добробуті особистості відбиваються різні суб'єктивні моделі економічного добробуту людини, різняться, передусім, прийнятим рівнем життя та її ознаками.

Уявлення як створюють цілісну " картину дійсності " щодо самого суб'єкта, а й дають ціннісні орієнтири, можливість оцінювати те, що у них втілено. Тому суб'єктивна модель матеріального благополуччя є важливим регулятором, що впливає формування суб'єктивного економічного благополуччя.

Суб'єктивне економічне благополуччя розглядається як інтегральний психологічний показник життя людини в матеріальній сфері, що має

багатоаспектний характер. Основними складовими її психологічного виміру виступають суб'єктивні переживання людини, її чуттєво-емоційні і когнітивні компоненти, ціннісні аспекти ставлення до матеріальної сфери її життя і самому собі, обумовлені як об'єктивними обставинами життєдіяльності, так і особистісними якостями.[11]

Суб'єктивне економічне благополуччя, відображаючи цілісне суб'єктивне (упереджене) ставлення особистості до матеріальних аспектів свого життя, висловлює життєву позицію людини в сфері матеріальних прагнень і споживання. Суб'єктивне економічне благополуччя як феномен економічної свідомості є важливою психосоціальною характеристикою особистості як суб'єкта економічної активності, пов'язаної з регулюванням економічної активності людини щодо матеріального забезпечення життя, відображаючи ставлення людини до власного матеріального становища та свого майбутнього, а також самому себе. Суб'єктивне економічне благополуччя виступає підставою конструювання її економічної ідентичності, істотним регулятором повсякденного соціальної поведінки, обумовлює його економічне самовизначення.

Суб'єктивне економічне благополуччя проявляється і, відповідно, детермінується в залежності від рівня взаємодії особистості з матеріальним світом і її ціннісно-сміслової організації. Саме це визначає полімодальність психологічного змісту суб'єктивного економічного благополуччя, яке відображає все багатство життя людини в єдності її зовнішніх (об'єктивних, соціально-економічних обставин) і внутрішніх (психологічних, перш за все особистісних) умов життєдіяльності. В цьому феномені в повній мірі має місце співвідношення особистості і економічних умов життя, що визначає психологічне значення і роль, які мають матеріальні обставини життя для її благополуччя і щастя. В силу цього суб'єктивне економічне благополуччя виступає своєрідною самооцінкою результатів економічних досягнень людини, вміння ставити і реалізувати економічні цілі в житті. Однак роль цього феномена не вичерпується лише часткою складової загальної задоволеності життям або суб'єктивного благополуччя і не підпорядковується загальним закономірностям їх детермінації.

Суб'єктивне економічне благополуччя як психологічна змінна представлена в даний час в науці як показник задоволеності людини в сфері її матеріального добробуту (задоволеності доходом, фінансовим становищем, житловими умовами, рівнем споживання і т. п.), що входить в інтегральний показник суб'єктивного благополуччя людини.

Суб'єктивне економічне благополуччя є інтегральним, цілісним психологічним явищем. Суб'єктивне економічне благополуччя є структура в єдності її компонентів (або елементів) - когнітивних і афективних характеристик, які утворюють його як цілісне явище економічного свідомості - ставлення особистості до матеріальних умов життя і до самої себе як економічному суб'єкту. Як інтегральний показник життя людини суб'єктивне економічне благополуччя має в зв'язку з цим багатовимірну, багаторівневу і динамічну систему суб'єктивних вимірів матеріальних аспектів життя. При цьому необхідно враховувати той факт, що різні люди суб'єктивно по-різному оцінюють зовнішні соціально-економічні змінні і можуть по-різному реагувати на одні і ті ж матеріальні труднощі, в залежності від своїх цінностей, очікувань і бажань.

Принциповою особливістю феномена суб'єктивного економічного благополуччя являється його орієнтованість на майбутнє, перспективу його змін. Суб'єктивне економічне благополуччя включає елементи свідомості, пов'язані зі сприйняттям не тільки існуючих зовнішніх матеріальних обставин життя, але і з очікуванням їх змін, а також чуттєві компоненти, що відображають емоційний фон ставлення людини до свого економічного статусу, перспектив його зміни. Важливою особливістю цього процесу є не тільки усвідомлення (оцінка) індивідом об'єктивного факту володіння матеріальними благами (об'єктивний економічний статус), а й його «психологічний запит» на таке володіння, встановлює так звані психологічні межі економічних домагань особистості, що впливає на оцінку індивідом власного благополуччя.

Психологічною основою формування суб'єктивного економічного благополуччя є процес усвідомлення індивідом, з одного боку, володіння власністю і умов присвоєння її об'єктів, т.б. оцінки зовнішніх (соціально-

економічна ситуація) умов, з іншого - своїх власних можливостей і внутрішніх (суб'єктних) ресурсів підвищення матеріального добробуту.

Суб'єктивне економічне благополуччя виступає як нерозривно пов'язаний з економічною активністю процес усвідомлення індивідом свого економічного статусу. Суб'єктивне економічне благополуччя як феномен оцінки економічного стану завжди передбачає конкретну міру прийняття (або неприйняття) людиною особистої відповідальності за свій справжній добробут і його майбутнє.

Типове економічне мислення (як сприйняття і розуміння природи економічних явищ) виражається або в «інтерналістському», або в «патерналістському» характері сприйняття людиною особистісних матеріальних труднощів і способів їх подолання. Перший тип передбачає економічну спрямованість особистості на активність і творчість, інновацію і ризик, на заохочення індивідуальних зусиль. Другий - передбачає очікування допомоги і підтримки з боку держави (її інститутів) або окремих осіб в забезпеченні матеріального добробуту, який формує економічну залежність, переважання пасивних і бездіяльних форм пристосування до соціально-економічних реалій. І перше, і друге ставлення є вираз протилежних, але, головне, суб'єктних позицій людини щодо особистої економічної ситуації.

Суб'єктивне економічне благополуччя - це завжди відношення індивіда не тільки до досягнутого рівня економічного добробуту, не тільки до об'єктивних умов зовнішнього соціально-економічного середовища (економічної ситуації або економічної політики), а й до внутрішніх особистісних ресурсів його зростання (здібностям, можливостям).

Відповідно до теорії соціальної ідентифікації, стандарти життя людини детерміновані не тільки установками тих груп, членом яких вона реально є, скільки вимогами тих груп, до яких вона відчуває себе приналежною. Саме в цьому сенсі суб'єктивне економічне благополуччя (СЕБ) виражається через задоволеність людини різними аспектами свого реального матеріального становища як усвідомлювана індивідуумом розбіжність між бажаним і досягнутим економічним статусом.[41]

Задоволеність матеріальним благополуччям визначається не тільки ступенем розбіжності економічних очікувань і потреб з об'єктивним матеріальним становищем особистості, але і через співвіднесення матеріальних досягнень людини з її реальними діями, зусиллями, а також можливостями створювати інші, кращі матеріальні умови життя. Усвідомлення людиною своєї економічної ідентичності - це фактично вибір відповідного матеріального рівня життя, домагання на певний рівень матеріального добробуту. Переживання своєї економічної ідентичності в співвідношенні з реальним і очікуваним рівнем матеріального благополуччя, економічне самопочуття і є суб'єктивне економічне благополуччя.

Економічні негаразди не є простим дзеркальним відображенням, кількісної протилежністю високого економічного благополуччя, воно якісно відрізняється від останнього, перш за все природою психологічної організації. Она відбивається в особливостях структурної організації, характер зв'язків між компонентами, їх вкладу в загальний рівень економічного благополуччя, а також специфіку регулятивної функції економічного благополуччя щодо життєдіяльності особистості.

Економічна самокатегоризація особистості, т.б. її ідентифікація з певною соціально-економічною категорією населення, служить своєрідною «точкою відліку» при формуванні системи суб'єктивних «економічних критеріїв» оцінки економічного благополуччя особистості, відповідно до яких і відбувається оцінка індивідом свого добробуту. При побудові теоретичної моделі суб'єктивного економічного благополуччя необхідно враховувати, що модальність ставлення до матеріального становища залежить від ступеня задоволення не тільки нагальними, базовими матеріальними, а й соціальними та духовними потребами особистості, так як задоволення багатьох з них найчастіше безпосередньо впливає з реальних матеріальних можливостей людини.

В існуючих підходах до розуміння суб'єктивного економічного благополуччя визначений ряд його індикаторів: задоволеність доходом, рівнем життя, роботою і т. п. (Strumpel, Campbell, Greenland, Poiesz, von Grumbkow). Однак всі перераховані

вище характеристики можна розглядати лише як перелік часткових елементів (індикаторів) суб'єктивного економічного благополуччя. Їх співвідношення і внесок в інтегральний показник суб'єктивного економічного благополуччя залишається поки невідомим. Невирішеною проблемою також є розрахунок інтегрального показника суб'єктивного економічного благополуччя. Об'єднання часткових оцінок в загальний показник вимагає їх вимірювання за єдиною методикою.[41]

Важливим є відображення складових емоційного благополуччя в понятійній схемі аналізу структури суб'єктивного економічного благополуччя. Очевидно, що модальність переживань людини щодо матеріальної і фінансової забезпеченості є значущим аспектом її благополуччя. Як інтегральний показник життя людини суб'єктивне економічне благополуччя має багатовимірну структуру відносин особистості до матеріальних аспектів свого життя. Дане положення означає, що існують різні рівні проявів елементів суб'єктивного економічного благополуччя в залежності від ступеня їх узагальненості і актуалізації, а також змістовності різних аспектів його вимірювання.

Структура суб'єктивного економічного благополуччя включає в себе три ієрархічні рівня складових її компонентів: на вершині - інтегральна (загальна) оцінка, на другому рівні - базові компоненти (основні оцінки) і на нижньому - вихідні (поодинокі) показники - індикатори.

I.Рівень індикаторів. Представлений сукупністю тісно пов'язаних між собою окремих (когнітивних, конотативних і афективних) елементів відношення до поточного матеріального становище (економічний статус) і його зміни (підвищення або зниження): уявлень, оцінок, очікувань, переживань і афектів. В існуючих підходах представлений тільки цей рівень складових суб'єктивного економічного благополуччя, наприклад, оцінки задоволеності фінансовим (або матеріальним) становищем або його очікуваних змін (див., наприклад: Polesz, vonGrumbkow, Ferrer-i-Carbonell, vanPraag, Hayo, Seifert, Verbic, Stanovnik).

Згідно з теоретичними уявленнями, які мають емпіричне обґрунтування, зміст суб'єктивного економічного благополуччя включає наступні основні аспекти вимірювання:

1. Оцінка матеріальних умов життя. Суб'єктивне економічне благополуччя засноване на усвідомленні (оцінці та переживанні) людиною рівня свого поточного матеріального і фінансового становища (статусу) і задоволеності ним. Звісно ж є важливим, що матеріальне благополуччя є більш широким і багатовимірним явищем, ніж просто рівень індивідуального доходу, незважаючи на те, що воно є основною умовою розподілу бюджету, індикатором соціального статусу і засобом задоволення потреб людини.[42]

На індивідуальному рівні матеріальні (і фінансові) умови життя включають такі складові як рівень життя, сімейний дохід, заощадження, власність, роботу, житло і рівень споживання сім'ї. Матеріальне благополуччя визначається не тільки через оцінку ступеня невідповідності об'єктивного матеріального становища економічних очікувань і «запитів» особистості, а й через встановлення належності до певної економічної (майнової) категорії населення (економічна самокатегоризація). Визначення людиною власної фінансової і майнової забезпеченості здійснюється на основі порівняння реального добробуту з системою суб'єктивних стандартів життя або суб'єктивної шкалою добробуту, в основі якої лежать уявлення про матеріальне благополуччя.

2. Оцінка сприятливості / несприятливості економічних умов життя. Усвідомлення умов життєдіяльності (економічної активності) людини і їх змін, виступає найважливішою складовою суб'єктивного економічного благополуччя і спирається на уявлення про соціально-економічну ситуацію в країні (або регіоні проживання) та її можливий вплив на зростання власного добробуту. Принциповою особливістю такої оцінки є її орієнтованість на виявлення характеру майбутніх змін останнього. У відомому сенсі суб'єктивне економічне благополуччя - не тільки оцінка поточного добробуту індивіда, але і в рівній мірі порівняння власної економічної ситуації зі своїм же економічним становищем в тимчасовому континуумі: в минулому, сьогодні і майбутньому.

Економічні очікування включають індивідуальний аспект економічного оптимізму / песимізму, пов'язаний з передбаченням власного економічного майбутнього, його антиципацією через співвіднесення матеріальних досягнень людини з її реальними діями, зусиллями, а також через оцінку власних можливостей людини створювати інші, кращі матеріальні умови життя і вибір цілей матеріального самозабезпечення, т.б. механізми економічного самовизначення...

3. Оцінка адекватності доходу. Оцінка адекватності доходу визначається ступенем відповідності його розміру сфері потреб особистості і спирається на неї. При побудові адекватної моделі суб'єктивного економічного благополуччя необхідно враховувати задоволення не тільки матеріальних, а й потреб саморозвитку і самоактуалізації людини, так як задоволення багатьох з них безпосередньо впливає з реальних матеріальних можливостей індивіда.

4. Оцінка вираженості усвідомлення і переживань економічних труднощів. Елементом суб'єктивного економічного благополуччя виступають домінуючі позитивні і негативні емоційні стани, що становлять актуальний чуттєвий фон переживань людиною свого економічного становища. Існує природний інтерес до вимірювання всієї повноти спектру афективних складових суб'єктивного економічного благополуччя як позитивних, так і негативних.

Емоційні переживання виконують важливу оціночну функцію - як необхідний компонент відносин людини до свого економічного становища. В оцінці суб'єктивного економічного благополуччя особистості необхідно враховувати співвідношення його позитивних і негативних емоційних компонентів: ступеня вираженості матеріальних труднощів і заходи стурбованості ними, суб'єктивної значущості матеріальних проблем і стратегії їх подолання.

5. Оцінка відносин індивіда до себе як економічного суб'єкту. Важливим індикатором суб'єктивного економічного благополуччя є оцінка людиною власних можливостей (ресурсів) поліпшення економічної ситуації, включаючи аспекти підвищення ділової активності, спрямовані на забезпечення матеріальних основ

життя, домагання особистості в галузі економічних досягнень, а також рівень забезпеченості, якого їй хотілося б досягти, засоби і способи самозабезпечення.

6. Ставлення до грошей. Важливим аспектом вимірювання суб'єктивного економічного благополуччя є особливості ставлення людини до грошей. Воно характеризує її фінансове здоров'я, включаючи задоволеність фінансовою ситуацією, оцінку наявності і ступеня дефіциту грошових коштів, стан психологічної напруженості через фінансове становище, констатацію фінансових труднощів, установку на підвищення доходів, а також їх ціннісно-сміслові значення в житті. Останнє найбільш яскраво проявляється в суб'єктивній значущості грошей для людини і силі бажання володіти ними.[42]

II. Рівень узагальнених (базових) компонентів. Цей рівень являє собою систему основних компонентів (базових вимірів), які об'єднують всю сукупність одиничних індикаторів матеріальних аспектів життя. Дані узагальнені компоненти виступають як самостійні економіко-психологічні конструкти відносин індивіда до його економічного добробуту. Кожен з них, з одного боку, представляє найбільш значимий аспект економічного благополуччя особистості і тому становить основу його психологічного виміру, а з іншого - виступає не як окремий елемент, а як компонент єдиного інтегрального феномена (конструкту) економічної свідомості - суб'єктивного економічного благополуччя особистості. Передбачається, що формування узагальнених компонентів суб'єктивного економічного благополуччя визначають процеси економічної ідентифікації, антиципації і когнітивної інтерпретації в сфері економічної активності суб'єкта щодо забезпечення матеріальних основ життя. Цей рівень включає п'ять теоретично виділених компонентів: поточний добробут сім'ї - суб'єктивна забезпеченість (включаючи задоволеність матеріальним достатком) сім'ї; економічний оптимізм / песимізм - оптимістична або песимістична оцінка зовнішніх і внутрішніх умов зростання матеріального благополуччя; суб'єктивна адекватність доходу - відповідність розміру доходу запитам і потребам особистості; фінансова депривованість - пережита ступінь нестачі фінансових коштів; економічна тривожність - вираженість афективної напруженості в зв'язку з

фінансовими та матеріальними проблемами.

Узагальнені компоненти реально взаємопов'язані між собою, так як представляють різні сторони інтегрального ставлення людини до соціально-економічної дійсності, що створює об'єктивну передумову для виділення компонентів наступного рівня - інтегральних властивостей, т.б. похідних від взаємодії зазначених вище економіко-психологічних змінних.

III. Рівень інтегральних оцінок. Рівень представлений інтегральними оцінками суб'єктивного економічного благополуччя, кожна з яких визначається особливостями композиції елементів другого рівня.

Виділяються дві вторинні (інтегральні) оцінки - «суб'єктивний рівень життя» та «економічна фрустрованість». Перша об'єднує компоненти - «економічний оптимізм», «поточний добробут сім'ї», «суб'єктивна адекватність доходу». Друга оцінка агрегує компоненти «фінансової депривованості» і «економічної тривожності». Інтегральні оцінки (вимірювання) розглядаються як чинники відносин, які об'єднують базові елементи в загальний «простір» проявів суб'єктивного економічного благополуччя. Цей рівень моделі представлений також інтегральною (узагальненою) оцінкою, що характеризує рівень суб'єктивного економічного благополуччя [42].

Висновки до першого розділу

Проблема економічного благополуччя має особливе звучання для сучасного українського суспільства, яке зазнає серйозних змін у зв'язку з розвитком ринкової економіки та демократичних політичних інститутів. Зазначимо, що сучасна наука не має знання про зміни СЕБ протягом періоду життєвого циклу людини, як у випадку з дослідженнями загального суб'єктивного благополуччя. Нечисленний емпіричний досвід показує, що характерних часових трендів зафіксувати не вдалося. Цим визначається особлива перспективність вивчення динаміки суб'єктивного економічного добробуту та його джерел.

Виходячи з теоретичного аналізу - суб'єктивне благополуччя особистості представляє собою інтегральну соціально-психологічну освіту, що включає оцінку і ставлення людини до свого життя і самої себе і несе в собі активний початок.

Досягається суб'єктивне благополуччя лише у тому випадку, якщо людина знаходиться в процесі постійного пошуку, утвердження себе та самореалізації у соціумі, самоактуалізації та прагнення реалізувати своє призначення, а також має і постійно поповнюється за рахунок активності встановлення на свою суб'єктність і пов'язаний з нею оптимізм щодо своїх потенцій, сенсу, що виключає фатальність свого існування.

Суб'єктивне економічне добробут є унікальним елементом, індивідуальним кожному за людини. Економічні потреби особистості та уявлення про економічний добробут формується природним шляхом під впливом унікального життєвого досвіду, навколишнього середовища розвитку. При цьому паралельно в цей момент відбувається формування ставлення людини до себе.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ТИПІВ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Визначення природи особистості в психології

Особистість є об'єктом вивчення різних наук – філософії, соціології, етики, біології, педагогіки, психології тощо. Розумінню природи особистості сприяють література, музика, образотворче мистецтво. Особистість відіграє значну роль у вирішенні політичних, економічних, культурних, наукових, технічних проблем, загалом у піднесенні рівня людського буття. Категорія особистості посідає в сучасних наукових дослідженнях і в суспільній свідомості одне з центральних місць. Завдяки категорії особистості постають можливості для цілісного підходу, системного аналізу та синтезу психологічних функцій, процесів, станів, властивостей людини.

У психологічній науці не існує загальноприйнятого визначення природи особистості. Епоху активного наукового вивчення проблеми особистості можна умовно розділити на два етапи. Перший охоплює період з кінця XIX до середини XX ст. і приблизно збігається з періодом становлення класичної психології. У цей час були сформульовані фундаментальні положення про особистість, закладені

головні напрями психологічних дослідження особистості. Другий етап досліджень проблем особистості розпочався у другій половині ХХ ст.

Поняття особистості тісно пов'язане з поняттям людини, індивіда та індивідуальності. Поняття людини включає в себе сукупність усіх людських якостей, незалежно від того, притаманні вони чи ні даній конкретній людині. Людина – продукт та суб'єкт суспільно-історичної діяльності, єдність фізичного та психодуховного, генетично обумовленого та прижиттєвого сформованого.

Отже, індивід – це кожна людина як одинична природна істота, тобто одиничний представник роду людського, виду *Homo Sapiens*. Особистість має три найважливіші психологічні характеристики: стійкість, єдність та активність. Виділяють також три основні під структури особистості: можливості, властивості та направленість.

До можливостей особистості відносяться рівень розвитку її пізнавальних, емоційно-чуттєвих та вольових психічних процесів, загальні здібності, розвинена пам'ять з усіма її культурними нашаруваннями.

До властивості особистості відносяться темпераментний характер та спеціальні здібності.

Направленість особистості виявляє мету, яку ставить перед собою людина, прагнення, мотиви, відповідно до яких вона діє. Мотивами виступають природні та психодуховні потреби, а також переконання людини.

Головну роль у процесах формування та розвитку особистості відіграють виховання, навчання та освіта. Процес розвитку особистості відноситься до психологічного періоду, а цілеспрямоване формування – до педагогічного. Процес формування ставлення та розвитку особистості відбувається протягом усього життя людини у різних соціальних інститутах, де вона грає різні соціальні ролі: у сім'ї, навчальних закладах, професійних та трудових колективах, групах стимулювання тощо.

Індивідуальність – це найвужче за змістом поняття. Воно містить в собі лише ті індивідні та особистісні якості людини, таке їх поєднання, яке відрізняє дану людину від інших.

Всі предметні галузі, що вивчаються в межах психології, знайшли своє відображення в досягненнях різних шкіл, наукових напрямів, теорій та концепцій.

Психологічна структура особистості

Особистість слід розглядати як складну систему, в якій диференціюються та інтегруються психічні властивості, що розвиваються в індивіді під впливом соціальних факторів в умовах здійснення ним діяльності та спілкування з іншими людьми. Підсумовуючи аналіз наукових даних, можна стверджувати, що в основі системної психологічної структури особистості лежать три базових виміри: I – соціально-психолого-індивідуальний – вертикальний; II – діяльнісний – горизонтальний; III – генетичний – віковий, за допомогою якого характеризується рівень розвитку властивостей особистості, її задатків і здібностей на певному етапі становлення індивіда як особистості.[29]

Ці виміри становлять систему основ цілісної психологічної структури особистості. Вони пов'язані між собою за ортогональним принципом, за яким співвідносяться три виміри простору.

Психічні властивості особистості відчують на собі вплив соціальних факторів, опосередковуються ними – і спілкування, і спрямованість, і самосвідомість, і досвід, і інтелект, і темперамент тощо.

Під «особистістю» розуміють стійку систему соціально значущих рис, що характеризують особу як члена того чи іншого суспільства або спільноти. Поняття «особистість» визначає суспільну сутність людини, пов'язану із засвоєнням різноманітного виробничого і духовного досвіду суспільства. Деякі теорії особистості не враховують біологічні характеристики людини, інші, приміром, фрейдизм, надають біологічним чинникам визначального значення. Більш

виваженим, є тлумачення особистості як динамічної єдності біологічного та соціального.

Для того що б зрозуміти, що ж мається на увазі під типами особистості в психології, необхідно проаналізувати поняття «характер». У міру розвитку суспільства, накопичення наукового знання і соціального досвіду вчення про характер збагачувалося новими уявленнями. Стало очевидним, що характером наділена будь-яка людина, незалежно від своєї приналежності до соціальної верстви. У різні вікові періоди характер складається під впливом зовнішніх і внутрішніх передумов, в нього входять не тільки переживання, але і інші особливості - як негативні, так і позитивні, з точки зору дотримання особистістю етичних норм, особливостей її взаємодії з оточуючими і загальної ефективності досягнень.

У психології під цим терміном (характер - від грец. – обрізування, карбування, прикмета) розуміють набір (або сукупність) найбільш стійких рис людини, які накладають відбиток на всю життєдіяльність людини і визначають її ставлення до людей, до себе і до справи. Характер виявляється в діяльності, тобто в особистостях діяльності, якими людина переважно займається, та спілкуванні – манері поведінки, способах реагування на дії і вчинки людей.

Знаючи характер людини, можна передбачити як вона буде поводитися за тих чи інших обставин. Самоусвідомлюючи людина може зробити свій характер більш витонченим. Недаремно, в народі говорять: посієш вчинок - пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю.

Найважливішими моментами у характеру є ставлення до природи, культури, суспільства, своєї справи, іншої людини та до самої себе. В характері людини закладена програма типової поведінки у типових обставинах. Тим часом характер – прижиттєве надбання особистості, її внутрішній портрет, в якому відбивається суть особистості. Характер знаходить свій вияв і в діяльності людини, і в її міжособистісних контактах і, звичайно ж, він надає її поведінці своєрідний, характерний тільки для неї відтінок.

Серед основних рис особистості, що складають характер, виділяють:

Властивості особистості, які визначають вчинки людини у виборі мети діяльності (наприклад, раціональність).

Риси, відносяться до дій, спрямованих на досягнення цілей (наприклад, наполегливість, цілеспрямованість тощо).

Інструментальні риси, безпосередньо пов'язані з темпераментом (стриманість – імпульсивність, спокійність – тривожність тощо).

Структура рис характеру виявляється в тому як людина ставиться:

до інших людей, демонструючи уважливість, принциповість, прихильність, комунікативність, миролюбність, лагідність, альтруїзм, дбайливість, тактовність, коректність або протилежні риси;

до справ, виявляючи сумлінність, допитливість, ініціативність, рішучість, ретельність, точність, серйозність, ентузіазм, зацікавленість або протилежні риси;

до речей, демонструючи при цьому бережливість, економність, акуратність, почуття смаку або протилежні риси;

до себе, виявляючи розумний егоїзм, впевненість у собі, нормальне самолюбство, почуття власної гідності чи протилежні риси.

Деякі риси характеру можуть бути розвинуті надміру, і це призводить до формування так званих акцентуйованих рис характеру. Акцентуації характеру – це крайні варіанти норми характеру як результат підсилення його окремих рис.

Акцентуації характеру можуть спричинювати неадекватні дії, вчинки людей.

Виділяють такі основні типи акцентуації характеру: інтровертний тип, якому властиві замкненість, утруднення в спілкуванні та налагодженні контактів з оточуючими;

екстравертний тип, якому притаманні жага спілкування та діяльності, балакучість, поверховість;

некерований тип – імпульсивний, конфліктний, категоричний, підозрілий;

неврастенічна акцентуація – з домінуванням хворобливого самопочуття, подразливості, підвищеної втомлюваності;

сенситивний тип – з надмірною чутливістю, лякливою, сором'язливістю, вразливістю;

демонстративний тип, якому властиві егоцентризм, потреба в постійній увазі до себе, співчутті.[23]

Характер формується з перших днів життя людини до останніх його днів. У перші роки життя провідним фактором розвитку характеру стає наслідування дорослим; у молодшому віці поряд із наслідуванням на перше місце виступає виховання. А починаючи з підліткового віку важливу роль у формуванні характеру відіграє самовиховання. Характер може свідомо, цілеспрямовано вдосконалюватися самою людиною завдяки зміні соціальної поведінки, спільної діяльності, спілкування з іншими людьми. Треба знати, що характер можна змінювати протягом усього життя людини.

Л.С. Виготський визначав характер, як цілісний і стійкий індивідуальний склад душевного життя людини, набутий крім вроджених властивостей нервової системи. Характер проявляється в окремих психічних актах і станах людини, її манерах і звичках, менталітеті і емоційних переживаннях. У більш пізніх термінах, крім стійкості і унікальності властивостей характеру підкреслюється його активний вплив на особливості діяльності та спілкування людини. Згідно з цими визначеннями, характер являє собою каркас особистості, в який входять тільки найбільш виражені і тісно взаємопов'язані властивості. Таким чином, всі риси характеру - це риси особистості, але не всі риси особистості - риси характеру. Крім того, досягнення сучасної психології дозволяють стверджувати, що характер формується не тільки в процесі соціалізації особистості, а й під впливом вроджених передумов, що складають основу темпераменту.

Для подальшої роботи пропонуємо використовувати наступне визначення, сформульоване А.В. Лібіним: Характер (від грец. «Character» - риса, ознака, друк,

карбування) - сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, які складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для неї способи поведінки [23].

Надалі було запропоновано безліч різних класифікацій характеру, але всі вони були побудовані на підставі типових рис, притаманних певній групі людей. Але бувають випадки, коли типові риси характеру виявляються більш яскраво і своєрідно, що робить їх унікальними і оригінальними. Іноді ці риси можуть «загостряться», причому найчастіше вони виявляються спонтанно, під впливом певних факторів і в відповідних умовах. Таке загострення (а вірніше інтенсивність рис) в психології отримало назву акцентуація характеру.

Характер тісно пов'язаний з темпераментом, який може сприяти або протидіяти розвитку певних рис характеру. Тому важливо знати свій темперамент. Так, холерику або сангвініку легше, ніж меланхоліку та флегматику, сформувати в собі ініціативність і рішучість. Однак для холерика може стати серйозною проблемою формування стриманості та самоконтролю, а для сангвініка – вимогливості до себе та самокритичності. Меланхоліку важче долати сором'язливість і тривожність, а флегматику – розвивати активність.

Темперамент (від лат. *temperamentum*) – це сукупність властивостей, що характеризують динамічні особливості психічних процесів і поведінки людини, їх силу, інтенсивність, швидкість, темп; виникнення, припинення і зміни.

В основі закономірності прояву індивідуальних відмінностей лежать такі властивості нервових процесів, як збудження та гальмування, їх врівноваженість та рухливість. Врівноваженість нервових процесів означає баланс між процесами збудження та гальмування. Рухливість – здатність змінювати поведінку залежно від умов. Інертність нервових процесів є якістю, протилежною рухливості. Всі ці якості і визначають типи нервової системи: сильний, врівноважений, рухливий тип – сангвінік; сильний, врівноважений, інертний тип – флегматик; сильний, нерівноважений тип – холерик; слабкий тип – меланхолік. У чистому вигляді перераховані типи темпераменту рідко зустрічаються в житті. Переважна

більшість людей характеризується поєднанням рис різних темпераментів, тобто визначається “змішаним” типом темпераменту. Риси темпераменту є вродженими, хоча особливості прояву кожного типу змінюються з віком в процесі виховання.

Поняття типу. В енциклопедичному словнику поняття «тип» визначається як група, розряд, категорія предметів або явищ, які мають загальні істотні ознаки. Крім того, тип може мати на увазі окремий предмет (об'єкт), що входить до складу даної групи. Використовується також поняття «типізація», що має на увазі угруповання об'єктів за певними характерними ознаками.

У психології тип - це група людей, які об'єднуються за психологічним (в ряді випадків - психофізіологічного) ознакою або ознаками. При цьому ознаки повинні відповідати ряду наступних критеріїв:

- 1) своєрідність (унікальність для даної групи),
- 2) «загостреність» (яскравість, суттєве відхилення від норми),
- 3) стійкість (в часі і в різних ситуаціях).

До особливостей психологічних типів також відносяться: схожість всередині групи, взаємозамінність представників типу за виділеними ознаками; значуща відміна представників типу від інших груп по виділеним ознакам. Виділення типів є результатом спроб класифікувати інформацію про відмінності між людьми з метою пояснити і спрогнозувати їхню поведінку, а також визначити найбільш адекватні галузі застосування їх здібностей.

Для виділення типів в психології використовують два основних способи.

1. Відповідно до першого способу, тип виділяють відповідно до найбільш яскраво вираженої ознаки серед тих, які використовувалися при вимірюванні відмінностей. Прикладом такої типології, є класифікація Є.П. Климова, що розділяє людей за принципом пріоритетного об'єкта професійної діяльності (Людина, Техніка, Природа, Знак або Художній образ). Аналогічний підхід використовували К. Леонгард і А.Є. Личко при розробці класифікацій акцентуованих особистостей.

2. Другий спосіб передбачає угруповання людей, виходячи з поєднання кількох особливостей, таких, наприклад, які використовуються при діагностиці

типу темпераменту в методиці Ганса Айзенка. Поєднання проявів інтроверсії / екстраверсії і високого / низького рівня нейротизму в цьому випадку дозволяє віднести людину до однієї з чотирьох відповідних груп: сангвініки, флегматики, холерики, або меланхоліки.

Використовуючи різні типології, важливо розуміти обмеження подібних класифікацій. Типології - це економічний спосіб пізнання, що дає швидкий і виразний результат, проте їх слабким місцем є зневага до специфічних проявів індивідуальності. Все те, що не відноситься до виділеного ознаки або набору ознак, залишається за рамками розгляду. Таким чином, спроби віднести людину до певного типу, може стереотипізувати, звужувати уявлення про можливу поведінку, що неминуче знижує рівень розуміння індивідуальних особливостей суб'єкта [24].

Еволюція психологічних досліджень привела вчених до переконання, що типи є не більше ніж крайніми проявами певної психологічної характеристики. Люди в своїй більшості не відносяться до крайніх груп і все-таки відрізняються один від одного. У зв'язку з цим з'явилося поняття «риса» - стійка психологічна характеристика, що має широкі індивідуальні відмінності. Порівнюючи людей по кожній конкретній рисі, можна визначити, наскільки широкі індивідуальні відмінності (які індивідуальні значення можна зустріти в популяції), і наскільки в однієї людини риса виражена більше, ніж в іншого.

На відміну від типу, риса об'єднує групи тісно пов'язаних ознак (а не конкретних людей) і виступає як деякі інтегральні характеристики, узагальнюючі інформацію, що міститься в даній групі ознак. Як приклад риси можна привести таку характеристику як екстраверсія. Екстраверсія проявляється в різних ситуаціях - в здатності легко вступати в контакт з незнайомими людьми, у великій кількості дружніх зв'язків, у виборі занять, пов'язаних зі спілкуванням з іншими людьми, в схильності отримувати інформацію від інших людей, а не з книжок і т.д. При цьому одні люди виявляються більш екстравертизованими, ніж інші. Ці відмінності являються стійкими - одні люди виявляються більш екстравертизованими, ніж інші, протягом тривалих періодів часу.

2.2. Теоретичний аналіз концепцій типів особистості психології

Питання вивчення типів особистості протягом багатьох років цікавили фахівців у психології, соціології, соціоніці. Вчені дійшли висновку, що індивідуальна особливість людей сформована згідно з певною закономірністю і помилкою буде вважати, що все відбувається хаотично. Вчені ділять особистості людей відповідно до їхніх темпераментів, поведінки в конфліктній ситуації, в соціумі, а також виділені соціонічні типи та ін. Науки психологія, соціологія, соціоніка розробили власні класифікації, що дозволяють провести типування особистості.

Слід зазначити, що типологія передбачає певну систему стереотипів поведінки, індивідуальних установок і стереотипів, за допомогою якої можна спостерігати відмінності між тим чи іншим чоловіком. Знання типу особистості важливе для саморозвитку, розуміння себе та свого характеру, завдяки чому можна бути успішнішим у багатьох сферах життя. Типування проводять при підборі на роботу, педагоги, лікарі та, звичайно ж, психологи.

Типологія Майєрс-Бріггс

Відповідно до теорії **типології Майєрс-Бріггс** є чотири шкали, за якими досліджується особистість: спосіб життя, основа прийняття рішень або етика та логіка, орієнтація свідомості або екстраверсія та інтроверсія, а також орієнтація в ситуації чи інтуїція та здоровий глузд.

На підставі цих показників було визначено 16 типів особистості:

Адміністратор чи керівник – люди з раціональними, практичними якостями, які люблять усе планувати. Вони можуть бути різкими, запальними. Це екстраверти.

Підприємець, командир – це відмінні лідери, сміливі, відкриті до всього нового люди, які дуже товариські та люблять ризикувати, при цьому довіряють інтуїції.

Інспектор, організатор – це суворі педантичні, відповідальні люди, яреально дивляться на життя. Вони беруться лише за те, що їм під силу, критично аналізуючи всю інформацію. Люблять самотність- це інтроверти Наставник – люди, чуйні, емоційні, з розвиненою інтуїцією, здатні передбачити події, що легко розпізнають брехню.

Вихователь, вчитель – люди, які мають дар переконання, вміють впливати на людей своїми емоціями.

Аналітик, натхненник, провидець – люди, у яких розвинене креативне мислення, інтуїція. Вони хочуть, щоб світ став кращим, їм не подобаються гучні компанії, їм важко спілкуватися.

Гуманіст, порадник – люди, чуйні, вразливі, емоційні, що точно відчують усі нюанси у стосунках між людьми. Вони вважають за краще служити людям.

Охоронець, захисник, виконавець – люди дуже відповідальні, дбайливі, виконавчі. Вони можуть планувати, відстоювати свої інтереси.

Шукач, винахідник, мрійник – люди енергійні, діяльні, легко пристосовуються, не люблять рутину. Їм потрібні нові враження, ідеї.

Маршал, реаліст – люди цілеспрямовані, владні, працездатні, які йдуть до мети, легко долаючи перешкоди.

Чемпіон, медіатор – люди відкриті, творчі, чутливі, які уміють взаємодіяти зі світом, бачать у ньому багато можливостей для себе.

Політик, діяч – люди, які живуть сьогодні, і не люблять заглядати в завтра. Вони можуть залишити справу на півдорозі, люблять показати себе краще, ніж є насправді. Також їм добре видно слабкості оточуючих, які вони вміло використовують.

Критик – люди задумливі, врівноважені, спокійні, люблять керуватися своєю інтуїцією. Отриману інформацію вони раціоналізують, нерішучі, люблять пофілософствувати.

Майстер, умілець – люди, які вміють аналізувати ситуацію з технічним складом розуму, вони сприймають світ через свої відчуття. Люблять людей, виявляючи до них щире емпатію.

Лірик, цілитель – люди романтичні, чутливі, мрійливі. Вони вірять у людські можливості, схильні до саморозвитку самопізнання.

Композитор, вигадник – люди, які радіють життю, дбайливі, ніжні, тактовні, стримані, неконфліктні. Вони задоволені життям, і просто спостерігають за тим, що відбувається в ньому.

Типування особистості за соціонікою

Наука соціоніка цікава насамперед тим, що допомагає зрозуміти закони людської психіки. Вона показує і пояснює, як ми приймаємо, обробляємо інформацію від світу. Виходячи з цього, можна краще розуміти поведінку оточуючих людей, прогнозувати їх поступки, здібності. Можна з упевненістю сказати, що соціоніка є чудовим інструментом для саморозвитку та пізнання себе та інших.

Аушрою Аугустінавічюте було створено типологію особистості на основі розробленої Юнгом класифікації психотипів, що налічує шістнадцять соціотипів. У ньому враховуються як екстраверсія – інтроверсія, раціональність-ірраціональність, логіка – етика чи інтуїція – сенсорика. Аушра пішла далі, і на основі досліджень Юнга та власних спостережень вона запропонувала для типування особистості використовувати шістнадцять психотипів.[29]

Шістнадцять типів особистості, які пропонує соціоніка поділяються на чотири дихотомії. І це сьогодні успішно використовується для характеристики людини. Тобто людина може бути екстравертом або інтровертом, мати розвинену інтуїцію або бути сенсориком. Можуть бути етиками.

Соціонічні типи особистості

Соціоніка розглядає згідно з поєднанням певних ознак: інтроверти та екстраверти. Перші сфокусовані у собі, орієнтовані свій внутрішній світ, другі – орієнтовані зовнішній світ, відкриті і товариські. Логіки, люди з фокусом на логічне мислення та етики – на традиційні норми, творчість. Раціональність і ірраціональність, де перші понад усе цінують усталені традиції, принципи соціуму, і ірраціонали, які прагнуть нововведень, креативні, постійно самовдосконалюються. Орієнтованість на відчуття, фокус на сьогодення, красу світу, та інтуїція – сенсорика. Власники цієї ознаки віддають перевагу інформації, спостерігаючи за розвитком ситуації.

Типологія Джона Холланда

Американський психолог Джон Холланд розробив типологію, яку використовують у роботі для профорієнтації. Згідно з типологією Холланда бувають шість видів:

Реалістичний – психологічний тип людей надійних, консервативних. Їм краще займатись професіями з чітким графіком, регламентованими обов'язками: будівництвом, фермерством, ремонтом механізмів та ін.

Дослідницький – тип людей ерудованих, раціональних, які визнають традиційність і залежні від думки інших. Їм можна вибрати професії дослідників в інституті, компанії, які працюють на результат та не висувають чітких регламентів у роботі.

Соціальний – тип людей дружелюбних, товариських, які вміють потоваришувати з кожним. Їм підійде професія педагога, психолога, вихователя, консультанта.

Конвенційний – його репрезентують люди обережні, практичні, консервативні, які люблять підкорятися правилам. У них немає лідерських якостей, і вибрати професії їм краще ті, що пов'язані з розрахунками, наприклад, економіст, бухгалтер.

Заповзятливий – тип людей самовпевнених, імпульсивних, амбітних, з лідерськими здібностями, що йдуть напролом до своєї мети. Для них рекомендуються професії журналістів, брокерів, дипломатів та ін.

Артистичний – це люди творчості, креативні, з гарним смаком та гострою інтуїцією. Їм краще вибрати професію, пов'язану з творчістю, мистецтвом, історією.

Типологія Шпрангера

Класифікацію розробив Едуард Шпрангер.[31]

І в її основі лежить ціннісна орієнтація особистості. Він запропонував основні типи особистості:

До теоретичного типу відносять людей, які завжди докопуються до істини, прагнуть розгадати таємниці світобудови і пізнати саму себе.

До економічного відносять людей, які цікавлять лише практичні знання, які необхідні для досягнення своїх цілей.

До естетичного типу відносять людей, які пізнають світ через чуттєве сприйняття. Їм важливі враження

До соціального типу можна віднести тих, хто займається пошуком себе в інших людях і ставить в основу любові і стосунки з оточуючими.

До політичного типу відносять тих, хто прагне влади, яка базується на духовних цінностях. Такі люди хочуть впливати на уми силою своєї особистості.

До релігійного типу відносяться ті, що постійно шукає сенс життя, вірить у вищі духовні сили, що впливають на людину.

Типологія Шострома

Типологія американського психолога Еверетта Шострома ґрунтується на стратегії маніпуляцій.

– диктатор – це контролюючий тип, який звик наказувати, домінувати та придушувати, підкоряючи жертву собі.

-ганчірка вміє показувати свою слабкість, перебільшуючи свою вразливість та чутливість.

-обчислювач прагне тотального контролю, любить перебільшувати, брехати і хитрувати.

-прилипала любить здаватися незалежним, прикидаються дурником, щоб за нього зробили роботу.

-гарний хлопець показує свою доброту, м'якість, догідливість.

-суддя виявляє недовіру всім, ставиться до всього критично, довго ображається.

-захисник показує поблажливість до інших помилок, готовий підтримувати всіх.

Концепція акцентуації особистості за К. Леонгардом

Вчені давно намагаються поділити людей на певні групи, типи і т. д. З точки зору їх психологічних особливостей. Такі спроби мають велике практичне

значення, оскільки, віднівши людини до певного типу, ми можемо припустити наявність у нього рис, властивих всій типологічній групі, і на цій підставі прогнозувати його поведінку в тих чи інших ситуаціях. Можливість моделювання поведінки особливо важлива для вирішення завдань відбору кадрів.

З цієї точки зору однієї з найбільш поширених типологій є теорія акцентуації особистості.

Термін «акцентуація» вперше був введений в 1964 році німецьким психіатром і психологом, професором неврології неврологічної клініки Берлінського університету Карлом Леонгардом. Акцентуація характеру - надмірна інтенсивність (або посилення) індивідуальних рис характеру людини, яка підкреслює своєрідність реакцій людини на впливаючі фактори або конкретну ситуацію. Так, наприклад, тривожність як риса характеру в звичайній її ступені прояву, знаходить відображення в поведінці більшості людей, що потрапляють в неординарні ситуації. Але якщо тривожність набуває особливості акцентуації характеру особистості, то поведінка і вчинки людини будуть відрізнятися переважанням неадекватної стурбованості і нервозності. Подібні прояви рис знаходяться як би на межі норми і патології, але, при впливі негативних чинників, певні акцентуації можуть перейти в психопатії або інші відхилення у психічній діяльності людини.

К. Леонгард розробив відому класифікацію акцентуованих особистостей. Крім того, широке поширення має класифікація акцентуацій характеру відомого вітчизняного психіатра, основоположника підліткової психіатрії, професора Олександра Євгеновича Личко (1926-1994). Незважаючи на деякі відмінності, і в тому, і іншому підході зберігається загальне розуміння сенсу акцентуації. У найбільш лаконічному вигляді акцентуацію можна визначити як дисгармонійний розвиток характеру, сильну вираженість його окремих рис, що ускладнює адаптацію особистості в деяких специфічних ситуаціях. При цьому важливо підкреслити, що адаптаційні труднощі особистості в деяких специфічних ситуаціях можуть поєднуватися з хорошими здібностями до соціальної адаптації в інших ситуаціях [5].

А. Личко виділяв два ступені прояву акцентуйованих рис, а саме: явну (наявність чітко виражених рис певного акцентуйованого типу) і приховану (в стандартних умовах риси конкретного типу проявляються дуже слабо, або ж невидимі взагалі). Як практик і науковець, К. Леонгард намагався знайти підхід до цілісного опису людини через виділення основних характеристик, або рис, які визначають стрижень особистості - її розвиток, процеси адаптації і психічне здоров'я [2].

Згідно з концепцією К. Леонгарда, основні риси у різних людей виявляються в різному ступені і зазвичай варіюються в межах норми. Однак якщо риса виражена в великій мірі, то при впливі несприятливих факторів може перерости в патологію. Наявність «загострених» рис накладає відбиток на всю особистість, яка в цьому випадку характеризується як акцентуйована. Роз'яснюючи своє розуміння акцентуйованих особистостей, Леонгард підкреслював, що вони, як правило, не є патологічними, і аргументував свою позицію так: «При іншому тлумаченні ми б змушені були прийти до висновку, що нормальним можна вважати тільки середню людину, а будь-яке відхилення від середини (середньої норми) повинні були б визнати патологією. Це змусило б нас вивести за межі норми тих особистостей, які своєю своєрідністю чітко виділяються на тлі середнього рівня. Однак в цю рубрику потрапила б і та категорія людей, про яких кажуть «особистість» в позитивному сенсі, підкреслюючи, що вона має яскраво виражений оригінальний психічний склад» [21].

За даними К. Леонгарда, у 20...50% дорослих людей деякі риси характеру загострені (акцентуйовані). Модель особистості, розроблена К. Леонгардом, містить 12 типів акцентуацій, кожна з яких описана в його книзі «Акцентуйовані особистості». Оскільки автор працював у психіатричній клініці і мав справу з патологічними особистостями, його опис акцентуацій містять крайні, яскраво виражені прояви, типові для пацієнтів, але перебільшені з точки зору норми. Цей факт необхідно враховувати при аналізі акцентуацій психічно здорових людей з метою уникнути «ярликів», які не мають під собою реального підґрунтя.

Згідно з концепцією, К. Леонгарда, в структурі особистості деякі

акцентуйовані риси більшою мірою визначаються особливостями темпераменту, деякі - особливостями характеру. Характер впливає на спрямованість інтересів людини і форму її реакцій. Темперамент - на темп і глибину емоційних реакцій. Оскільки чіткої межі між темпераментом і характером не існує, незалежно від природи акцентуйованої риси К. Леонгард вживає термін «акцентована особистість», але розкриває зміст цієї риси, приділяючи більше уваги або темпераменту, або характеру. Так, про характер він частіше згадує при описі демонстративних, педантичних, особистостей, що застрягають і збудливих особистостей. Про темперамент - при описі особистостей гіпертимних, дістимних, циклотимних, екзальтованих, тривожних і емотивних. Що стосується інтроверсії і екстраверсії, то ці риси характеризують особистість в цілому і накладають специфічний відбиток на прояви всіх інших характеристик [21].

Виділення рис темпераменту і характеру в структурі особистості має значення з точки зору факторів, що впливають на формування акцентуацій. У разі темпераменту переважають вроджені, генетично обумовлені фактори, в разі характеру - фактори соціального оточення, які можна взяти до уваги і, хоча б частково відкоригувати в процесі навчання, виховання і трудової діяльності [5]. У даній типології було виділено десять чистих типів і ряд проміжних. За своїм походженням виділені типи мають різну локалізацію.

До темпераменту, як природного утворення, Леонгардом були віднесені такі типи, як: Гіпертимний (бажання діяльності, гонитва за переживаннями, оптимізм, орієнтованість на удачі); Дістимічний (загальмованість, підкреслення етичних сторін, переживання і побоювання, орієнтованість на невдачі); Афективно-лабільний (взаємна компенсація рис, орієнтованість на різні еталони); Тривожний (боязкість, покірність); Афективно-екзальтований або циклотимний (наснага, піднесені почуття, зведення емоцій в культ); Емотивний (м'якосердя, боязкість, співчуття).

До характеру, як соціально зумовленого утворення, були віднесені такі типи, як: Демонстративний (самовпевненість, марнославство, хвастощі, брехня, лестощі, орієнтованість на власне Я як на еталон); Педантичний (нерішучість,

совісність, іпохондрія, боязнь невідповідності Я ідеалам); Застрягаючий (підозрілість, образливість, марнославство, перехід від підйому до розпаду); - аналог іксотіма, зв'язка характеру по Кречмеру. Емоційний (запальність, ваговитість, педантизм, орієнтованість на інстинкти).

Нарешті, до особистісного рівня були віднесені типи: екстрвертований; інтровертований.

Особливо варто звернути увагу на те, що визначення екстраверсії і інтроверсії по Леонгарду знаходяться в суперечності з іншими поширеними визначеннями даних термінів (по Айзенку, по Майерсу і Бріггсу в соціоніці). Екстраверт по Леонгарду - це конформіст, сприйнятливий до впливу середовища, в той час як інтроверт - особистість вольова, з чіткими цінностями, за якими вона не боїться протиставляти себе середовищу. Для порівняння, Айзенк пов'язує екстраверсію з товариськістю і ініціативністю, інтроверсію - з замкнутістю і стриманістю. По всій видимості, таке тлумачення не випадково. Ще автор даних термінів Карл Густав Юнг, будучи (за його власною класифікацією) розумовим інтровертом, в деяких фрагментах своїх робіт домішував до визначення інтроверсії також деякі риси розумових типів - і навпаки, до визначення екстраверсії - деякі риси етичних (переживаючих) типів. Леонгард ж просто переніс акцент саме на логіку і етику, причому в їх найбільш екстремальних проявах.[29]

Концепція акцентуйованих особистостей К. Леонгарда послужила теоретичною основою для створення особистісного характерологічного опитувальника, розробленого в 1970 році іншим німецьким психіатром і психологом - Г. Шмішеком.

Типування особистості

Типування особистості - допомагає людині дізнатися у чому її слабкі та сильні сторони, зрозуміти свої унікальні характеристики, щоб вибудувати правильно стосунки з партнером, оточуючими людьми, а також розвивати свій потенціал. Сьогодні існує багато різних методик визначення типу особистості. Наприклад, тест з Майерс-Бріггс сьогодні дуже популярний, він використовується

багатьма компаніями для відбору співробітників.

Визначити тип особистості краще за допомогою фахівця у цій галузі. І тому треба мати великі знання у психології, а й соціоніці. Наприклад, важливо знати психологію, щоб розпізнавати відхилення від розвитку психіки. Адже виділяють патологічні типи з відхиленнями від нормального стану. До них відносять такий тип, як епілептоїд, істероїд, шизодид та ін. Ці розлади відрізняються своєю виразністю та причинами виникнення. Або виділяють такі соціальні типи, як: пасивний, ринковий, експлуататорський, накопичувальний. Вони ґрунтуються на поєднанні історико-культурних та соціально-економічних умов, що формуються під впливом суспільних систем.

Прості випробування в інтернеті не дадуть точного результату. Адже вони ґрунтуються на спільних питаннях. Фахівець ретельно вивчить вашу особистість у різних сторін, і дасть максимально вичерпну характеристику особистості.

Висновки до другого розділу

Особистість людини являє собою найскладніше психічне утворення. Вивчення особистості та робота з нею мають виключати ті надмірні спрощеність та узагальненість, які, на жаль, поширені й сьогодні. Вся діяльність потребує застосування досить складного логічно-психологічного підходу, якому притаманна певна організація відповідних психологічних понять та категорій. Без такого підходу та спеціального поняттєвого інструменту аналізу та синтезу робота практикуючого психолога може втратити свій реальний зміст та ефективність.

Аналіз наукових даних, що наведені у роботах відомих психологів, свідчать про необхідність визначення особистості як складної системи, в якій диференціюються та інтегруються різноманітні психічні якості. Вони формуються в індивіда під впливом соціальних факторів протягом тривалого часу в умовах здійснення власної діяльності та спілкування з іншими людьми. Зважаючи на це особистість дійсно можна розглядати як “систему систем”.

Існують різні типології особистості, які представляють собою спроби класифікувати інформацію про відмінності між людьми з метою пояснити і

спрогнозувати їхню поведінку, а також визначити найбільш адекватні галузі застосування їх здібностей. Найбільш «психологічною» є типологія характеру. Характер - сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, які складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для неї способи поведінки.

К. Леонгард розробив відому класифікацію акцентуованих особистостей. Крім того, широке поширення має класифікація акцентуацій характеру відомого вітчизняного психіатра, основоположника підліткової психіатрії, професора Олександра Євгеновича Личко (1926-1994). Незважаючи на деякі відмінності, і в тому, і іншому підході зберігається загальне розуміння сенсу акцентуації. У найбільш лаконічному вигляді акцентуацію можна визначити як дисгармонійний розвиток характеру, сильну вираженість його окремих рис, що ускладнює адаптацію особистості в деяких специфічних ситуаціях.

Акцентуація рис характеру людини по своїй суті не виходять за межі норми, але в деяких ситуаціях досить часто заважають людині будувати нормальні відносини з оточуючими людьми. Це відбувається через те, що в кожному типі акцентуації є своя «ахіллесова п'ята» (найбільш вразливе місце) і найчастіше вплив негативних факторів (або травмуючої ситуації) приходить саме на неї, що в подальшому може призводити до розладів психіки та неадекватної поведінки людини.

Виділення рис темпераменту і характеру в структурі особистості має значення з точки зору факторів, що впливають на формування акцентуацій. У разі темпераменту переважають вроджені, генетично обумовлені фактори, в разі характеру - фактори соціального оточення, які можна взяти до уваги і, хоча б частково відкоригувати в процесі навчання, виховання і трудової діяльності.

В акцентуованих особистостях потенційно закладені як можливості соціально позитивних досягнень, так і соціально негативний заряд. Легка ступінь вираженості акцентуації, частіше за все, пов'язана з позитивними проявами особистості, висока - з негативними проявами. Про патології можна вести мову тільки в тому випадку, коли акцентуована риса виражена в дуже сильному

ступені і чинить руйнівну дію на особистість в цілому. Невірно було б тлумачити акцентуацію як патологічний прояв особистості; акцентуація - це крайній варіант норми.

Типування особистості - допомагає людині дізнатися у чому її слабкі та сильні сторони, зрозуміти свої унікальні характеристики, щоб вибудувати правильно стосунки з партнером, оточуючими людьми, а також розвивати свій потенціал. Сьогодні існує багато різних методик визначення типу особистості. Наприклад, тест з Майєрс-Бріггс сьогодні дуже популярний, він використовується багатьма компаніями для відбору співробітників

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ У РІЗНИХ ТИПІВ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Програма дослідження

Необхідність дослідження проблеми визначила вибір теми кваліфікаційної роботи: Взаємозв'язок суб'єктивного економічного благополуччя з типами особистості.

Необхідність дослідження проблеми визначила вибір теми кваліфікаційної роботи: Взаємозв'язок суб'єктивного економічного благополуччя з типами особистості.

Мета дослідження: визначення взаємозв'язку між уявленнями про економічне благополуччя і типом особистості.

Об'єкт дослідження: феномен економічного благополуччя .

Предмет дослідження: економічне благополуччя та його взаємозв'язок з типом особистості.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз концепцій суб'єктивного економічного благополуччя;
2. Провести теоретичний аналіз концепцій типів особистості;
3. Підібрати інструментарій виявлення особливостей уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості;
4. Провести емпіричне дослідження взаємозв'язку між уявленнями про економічне благополуччя і типом особистості.

База дослідження: 70 чоловік (35 чоловіків і 35 жінок). В соціально-демографічні дані ввійшли: вік досліджуваних, освіта, зайнятість.

Освіта: середня освіта, середньоспеціальна, незакінчена вища освіта, вища освіта.

Зайнятість: держпідприємство, приватне підприємство, приватний підприємець, тимчасово не працює, пенсіонер.

3.2. Методи та методики дослідження

Дослідження спиралося на загальнонаукові методи пізнання: аналіз, узагальнення, систематизація, класифікація, виявлення причинно-наслідкових зв'язків.

Методи дослідження: тестування, анкетування, методи математичної статистики, якісний аналіз результатів. Методи статистичного аналізу: дисперсійний аналіз, частотний аналіз, кореляційний аналіз.

Методики дослідження:

- для діагностики економічної поведінки опитувальник «Споживча поведінка» (О. Савченко, С. Хтей)
- тест-опитувальник Леонгарда - Шмішека.
- авторська модифікація тесту «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.

Методи обробки даних. У нашому дослідженні використовувалися як кількісні, так і якісні методи обробки результатів.

Методи кількісної обробки даних представлені методами математичної статистики - дисперсійний аналіз, частотний аналіз, кореляційний аналіз.

Статистична обробка даних и графічна презентація результатів дослідження

здійснювалася за допомогою пакету статистичних програм Microsoft Excel (2010), SPSS Statistics (версія 17.0).

До якісних методів обробки результатів, використаних в дослідженні, можна віднести систематизацію, опис і пояснення досліджуваних явищ; вони використовувалися, в основному, на стадії інтерпретації результатів дослідження.

«Споживча поведінка» (О. Савченко, С. Хтей)

Для діагностики економічної поведінки було обрано психодіагностичну методику «Споживча поведінка» (О. Савченко, С. Хтей), яка дає змогу діагностувати чотири аспекти споживчої поведінки :

«Раціональний розподіл коштів» відображає схильність людей до раціонального або нераціонального розподілу коштів під час прийняття рішень про покупку, готовність ретельно обдумувати й аналізувати необхідність покупки і приймати обґрунтовані споживчі рішення; *«Орієнтація на думку іншої людини та рекламу»* дозволяє оцінити рівень самостійності споживачів під час прийняття споживчого рішення стосовно купівлі товарів та їх незалежності від дій зовнішніх факторів (реклама, думки оточуючих, акції, пропозиції та інші види маркетингових комунікацій, відгуки);

«Гнучкість у придбанні товарів» відображає різноманітність споживчої поведінки, яка пов'язана з різними способами купівлі (онлайн або офлайн), розрахунку (готівка, платіжні системи), готовність аналізувати інформацію під час прийняття рішень щодо покупки;

«Купівля як отримання бажаного» відображає ставлення молоді до процесу покупки, прагнення отримати задоволення від нього, задоволення власних актуальних потреб. Цей фактор оцінює готовність молоді до отримання бажаного у будь-який спосіб, навіть якщо доведеться користуватися борговими коштами, до прояву наполегливості, детального аналізу інформації під час прийняття рішення, ігнорування реальності (власного доходу, актуальних грошових ресурсів), можливого упередженого ставлення до знижок.

Тест Леонгарда - Шмішека

Тест К.Леонгарда-Н.Шмішека є опитувальник, який містить 88 тверджень, які групуються в 10 шкал, кожна з яких відповідає одному напрямку акцентуації:

демонстративний тип, застреваючий тип, педантичний тип, збудливий тип, гіпертимний тип, дістимічний тип, тривожно-боязкий тип, афективно-екзальтований тип, емотивний тип циклотимний тип.

Людина, що проходить обстеження за допомогою цього тесту, повинна відзначити свою згоду або незгоду з кожним твердженням опитувальника. Домінуючий тип акцентуованого характеру визначається по максимальному числу балів, які набере випробуваний в результаті тестування за допомогою опитувальника Шмішека, за кількістю балів можна судити про ступінь розвиненості у дорослої людини або дитини різних акцентуацій характеру.

Сума «сирих» балів помножена на відповідний коефіцієнт дає показник типу акцентуації. Максимальний показник по кожному типу акцентуації - 24 бали. Ознакою акцентуації вважається величина, що перевершує 12 балів. Отримані дані представлені в вигляді профілю особистісної акцентуації (акцентуації характеру). Тест призначений для виявлення акцентуованих властивостей характеру і темпераменту осіб підліткового, юнацького віку і дорослих.

Опитувальник суб'єктивного економічного благополуччя СЕБ (Хашенко В.А.).

Методика заснована на підході до оцінки задоволеності життям, що дозволяє оцінити та зіставити задоволеність різними аспектами та сферами життя в контексті їх актуальності та значущості для суб'єкта оцінювання.

Опитувальник включає 5 факторів (індексів):

1. Економічний оптимізм \ песимізм. Цей фактор відображає оптимістичну чи песимістичну оцінку зовнішніх та внутрішніх умов зростання матеріального благополуччя.
2. Економічна тривожність. Цей фактор представляє оцінку виразності негативних емоційних станів у зв'язку з фінансовими та матеріальними проблемами.
3. Суб'єктивна адекватність доходу. Цей фактор означає оцінку відповідності

розміру доходу запитам та потребам особистості.

4. Фінансова депривованість. Цей чинник відбиває ступінь достатку чи нестачі фінансових коштів.

5. Поточний добробут сім'ї. Це суб'єктивні оцінки матеріального становища сім'ї.

У результаті розраховувалися бали щодо кожного з індексів, а також інтегральний (загальний) індекс суб'єктивного економічного добробуту –

комплексний індикатор, що включає вимір суб'єктивних оцінок різних сторін особистого матеріального життя.

Опитувальник дозволяє виявити:

Уявлення особистості про себе як про економічний суб'єкт.

Рівень економічних домагань .

Уявлення особистості про свою ділову активність і задоволеності.

Суб'єктивно-економічний статус, рівень.

Задоволеність рівнем матеріального добробуту в минулому, сьогодні і очікування щодо майбутнього.

Уявлення особистості про матеріальний добробут, багатство і її ставлення до багатих і бідних людей.

Властивість особистості, що виявляється в поводженні з грошима: жадібність – щедрість.

Опитувальник ціннісних орієнтацій.

Респондентам пропонувався для ранжирування перелік цінностей (за основу було взято інструментальні цінності з опитувальника Рокича): здоров'я, друзі, власність, безсмертя, пізнання, щастя інших, багатство, цікава робота, свобода, любов, мудрість, матеріальна забезпеченість, творчість, розваги. Отримані дані були піддані статистичній обробці і був проведений якісний аналіз отриманих результатів.

3.3. Аналіз результатів оцінки суб'єктивного економічного благополуччя

Відповідно до мети дослідження були виділені групи осіб, які різняться за

рівнем суб'єктивного економічного благополуччя. Внаслідок цього поділу респонденти розподілилися досить рівномірно:

до низького рівня суб'єктивного економічного благополуччя належить - 33,65% респондентів;

середнього рівня суб'єктивного економічного благополуччя належить - 33,65% респондентів;

до високого рівня суб'єктивного економічного благополуччя належить - 32,71%.

Загальний розподіл респондентів відповідно до рівня суб'єктивного економічного благополуччя зазначено у табл. 1.

Таблиця 1.

Розподіл респондентів за рівнем суб'єктивного економічного благополуччя

Рівень суб'єктивного економічного		
	Число опитаних	% до підсумку
Низький	24	33,65
Середній	24	33,65
Високий	22	32,71
Всього	70	100,00

Проведений раніше факторний аналіз опитувальника дозволив виділити основні чинники, що характеризують стратегію економічної поведінки особистості.

Фактор 1 «Ставлення до ризику» ($\alpha = 0,77$). Чинник відносини особистості ризику в економічній сфері. Спрямованість уникнення чи схильність до економічного ризику. Обережний при мінімальній кількості балів за шкалою або авантюрний за максимальної кількості тип економічної поведінки.

Фактор 2 "Ставлення до тимчасової перспективи" ($\alpha = 0,72$). Даний фактор відбиває тимчасовий горизонт планування особистості. Наявність при мінімальній кількості балів за шкалою довгострокових або за максимального короткострокових життєвих планів.

Фактор 3 «Ставлення до норм моралі та закону» ($\alpha = 0,68$). Характеризує ставлення особистості до загальноприйнятих моральних і вимог закону у процесі здійснення економічної діяльності. Схильність до законослухняної поведінки та дотримання моральних норм при мінімальній кількості балів за шкалою та заперечення норм моралі та девіантна поведінка при максимальному.

Фактор 4 «Ставлення до своєї робочої сили» ($\alpha = 0,67$). Відображає щадне при максимальній кількості балів за шкалою або хижацьке при мінімальній кількості ставлення до своєї робочої сили. Схильність до заощадженню чи витрачання своїх зусиль в економічній діяльності, активній чи пасивній поведінці в процесі праці.

Фактор 5 "Орієнтація на діяльність" ($\alpha = 0,68$). Спрямованість особи на індивідуальні чи суспільні інтереси у процесі здійснення економічної діяльності. Максимальна кількість балів за шкалою відбиває орієнтацію на суспільно-корисну діяльність, мінімальна – орієнтацію на особисті інтереси.

Фактор 6 «Наявність та ясність планів» ($\alpha = 0,63$). Чинник визначеності індивідуальних цілей відбиває особливості сприйняття життєвих перспектив і методи індивідуального планування. Чіткість та ясність планів при максимальній кількості балів за шкалою та невиразністю, неясність при мініальному.

Рівень економічного благополуччя особистості впливає не тільки на ставлення до матеріальних аспектів власного життя в цілому, а й визначає спрямованість економічного поведінки людини як суб'єкта господарювання. Ми вважаємо, що в силу незадоволеності матеріальними умовами свого життя та негативною оцінкою особистого благополуччя в економічній сфері особи з низьким рівнем суб'єктивного економічного благополуччя гіпотетично в більшою мірою схильні до вибору неефективних та деструктивних стратегій економічної поведінки.

Відповідно зростання економічного благополуччя супроводжуватиметься підвищенням схильності до позитивним способам провадження економічної діяльності. Про обґрунтованість такого припущення свідчать дані кореляційного

аналізу, під час проведення якого було встановлено негативний взаємозв'язок між загальним індексом суб'єктивного економічного добробуту та факторами «ставлення до тимчасової перспективи» (значення коефіцієнта Пірсона $r_{xy} = -0,47$, при $p < 0,0001$) та «ставлення до норм моралі та закону» ($r_{xy} = -0,34$ при $p < 0,0001$). Чинник «наявність та ясність планів» виявляє позитивний зв'язок із загальним індексом суб'єктивного економічного благополуччя ($r_{xy} = 0,32$, при $p < 0,0001$).

Визначена представленість акцентуації характеру в досліджуваній вибірці. Дані представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Представленість типів акцентуацій в групі піддослідних

Тип акцентуації	всього		чоловіки		жінки	
	Л.	%	Л.	%	Л.	%
демонстративний тип	19	27,9	15	42,9	5	14,3
застрягаючий тип	9	11,4	6	17,1	3	8,6
педантичний тип	9	11,4	4	11,4	5	14,3
збуджуваний тип	6	7,1	3	8,6	2	5,7
гіпертимний тип	13	19,0	6	17,1	8	22,9
дістімічний тип	2	2,9	1	2,9	2	5,7
тривожно-боязливий тип	3	5,3	0	0,0	2	5,7
афективно-екзальтований тип	2	5,7	0	0,0	4	11,4
емотивний тип	4	7,9	0	0,0	2	5,7
циклотімічний тип	2	2,9	0	0,0	2	5,7

В цілому, в вибірці представлені всі типи акцентуації, однак ця представленість неоднорідна. Найбільше в групі представлений демонстративний тип - 27,9% опитаних. Це пояснюється ще й тим, що саме ці люди легко йшли на контакт з дослідником і охоче брали участь в опитуваннях, в той час, коли особистості іншого типу акцентуації часто відмовлялися заповнювати анкети, або не доводили роботу до кінця. Далі численний кластер гіпертимного типу

акцентуації - 19%. Далі в групі представлені педантичний і збудливий тип - по 11%, інші типи досить нечисленні. На жаль, частина акцентуації не потрапляє у подальший статистичний аналіз через її малу представленість в групі. Нами були встановлені відмінності в оцінці свого економічного благополуччя за такими параметрами:

Особистості демонстративного типу мають більш високі уявлення про свою ділову активність і більш задоволені її рівнем у порівнянні з збудливим типом особистості. Вони вважають, що реалізували свій економічний потенціал до теперішнього часу більше, ніж на 69%. Вони так само оцінюють свій суб'єктивний економічний статус вище, ніж застрягаючий тип, збудливий тип і педантичний тип, вважаючи, що зараз для них актуальна задача не тільки забезпечити свою родину всім необхідним, а й забезпечити майбутнє своїх дітей. Особистості демонстративного типу вважають, що оточуючі оцінюють їх як досить щедрих людей. І в цій позиції СЕБ вони також більш оптимістичні, ніж застрягаючий тип, збудливий тип і гіпертимний тип. Можливо тут зіграла роль і «вербальна бравада» перед інтерв'юером.

Нижче всіх себе оцінили особистості з акцентуацією по афективно-екзальтованому типу - вони не задоволені своїм рівнем ділової активності, вважаючи, що не реалізували свій економічний потенціал, навіть на 50%. Оскільки в дослідженні представлені і інші соціодемографічні параметри, представляло інтерес розглянути рівень суб'єктивного економічного благополуччя в залежності від статі, освіти і статусу зайнятості.

Стать. Достовірні відмінності проявилися лише в уявленнях особистості про матеріальний добробут, багатство і її ставлення до забезпечених людей - жінки більш схильні вважати, що оточуючі люди доброзичливо ставляться до більш забезпечених (багатих) людей. Чоловіки в цьому відношенні більш песимістичні ($4,94 \pm 0,16$ і $3,89 \pm 0,12$ відповідно).

Достовірність відмінностей в СЕБ за віком показано в табл. 3.

Таблиця 3.

Достовірність відмінностей в СЕБ за віком

вік у категоріях		M	m	t	p
Уявлення особистості про свою ділову активність і задоволеність її рівнем	до 30 років	32,87	2,88	-4,82	,000
	30-50 років	51,12	2,44		
	до 30 років	32,87	2,88	-7,37	0,001
	старші 50 років	72,86	5,11		
	30-50 років	51,12	2,44	-4,34	,000
	старші 50 років	72,86	5,11		
Жадібність-щедрість (зовнішня оцінка)	до 30 років	7,78	1,70	2,02	,046
	30-50 років	4,91	0,14		
	30-50 років	4,91	0,14	1,96	,053
	старші 50 років	4,36	0,27		
Відношення до забезпечених людей	30-50 років	4,70	0,15	2,05	,043
	старші 50 років	4,07	0,30		
Рівень економічних вимогань	30-50 років	8,70	1,50	2,14	,035
	старші 50 років	3,71	0,4		

Вік. У групі «молодих» (до 30 років) уявлення особистості про свою ділову активність і задоволеність її рівнем набагато нижче в порівнянні з іншими віковими групами. Вони незадоволені ступенем реалізованості свого потенціалу. Вони так само більш впевнені, що оточуючі оцінюють їх як досить щедрих людей, ніж люди у віці 30-50 років.

У групі «середини життя» (30-50 років) і в групі «старших» (після 50 років) набагато більше відмінностей в уявленні про своє економічне благополуччя. Люди з групи умовно середнього віку невисокої думки про свою ділову активність і, звичайно, не задоволені цим. «Старша» група оцінює ступінь реалізації свого потенціалу досить високо. Оскільки схильність людської психіки в тому, що вона не терпить «самознищення», можна припустити, що переступаючи поріг 50 років, люди починають підводити деякі підсумки свого життя, індивід вважає, що він реалізував свою ділову активність наскільки було можливо. Люди старшого віку вважають, що оточуючі досить негативно ставляться до багатих або більш

забезпеченх людей, у них набагато нижчий рівень економічних домагань - бажаний місячний дохід, який вони вказували, не перевищував середнього прожиткового рівня. Вони не впевнені, що їхнє оточення вважає їх щедрими людьми.

Освіта. Тут встановлені відмінності тільки за двома параметрами суб'єктивного економічного благополуччя: уявлення особистості про свою ділову активність, задоволеності її рівнем і рівень економічних домагань. Незалежно від віку, статі та акцентуації найнижча задоволеність реалізацією свого економічного потенціалу встановлена у людей із середньою освітою - вони вважають, що не реалізували себе (і не можуть реалізувати себе) навіть на 40%. Далі йдуть показники людей з вищою освітою - вони вважають, що реалізували себе менш, ніж на 50% (47,7%). Найбільш задоволені своєю діловою активністю люди з середньоспеціальною і незакінченою вищою освітою - вони вважають, що реалізували себе більш, ніж на 50% (56,3%). Незалежно від віку, статі та акцентуації найвищий рівень економічних домагань у людей із середньою освітою - вони мають низький дохід, а хочуть мати його відразу високий. Нижче рівень економічних домагань (коефіцієнт в два рази) у людей з вищою освітою - вони більш реально оцінюють можливості отримання доходу набагато вище, ніж вони зараз мають. Найнижчий рівень економічних домагань (дохідна частина) у людей з середньою спеціальною освітою. Всі відмінності достовірні. Це можна пояснити наступним чином: людині, яка має потребу в певному рівні ділової активності і не має кваліфікації за обраною спеціальністю або обраним напрямом (коледж, ВНЗ тощо) важко реалізувати свій потенціал і задовольнити свої необгрунтовано високі домагання в частині доходу, оскільки попит на таких людей, навіть в робітничо-технічних спеціальностях невеликий.

Статус зайнятості. Статистичний аналіз достовірності відмінностей дозволив нам встановити наступні факти:

- службовці державних підприємств критичніше ставляться до багатих і забезпечених людей;
- вони вважають, що більшість людей ставляться до таких людей досить

негативно.

Ця різниця достовірна для порівняння з усіма досліджуваними статусами зайнятості. Крім того, держслужбовці вважають, що досить успішно реалізують свій економічний потенціал, у порівнянні з працівниками приватних підприємств, хоча хотіли б мати досить більший дохід (рівень економічних домагань).

При цьому, оцінка пенсіонерів рівня своєї ділової активності ще вища, оскільки - це єдина група, яка не так оцінює свій потенціал, оскільки підводить підсумки попереднього «робочого» етапу життя.

Працюючі на приватних підприємствах мають суттєві відмінності за багатьма параметрами суб'єктивного економічного благополуччя, що відрізняють їх від приватних підприємців в бік песимізму: вони вважають, що оточуючі негативно ставляться до заможних людей; менш задоволені рівнем своєї ділової активності; мають більш низький у порівнянні з «приватниками» суб'єктивно - економічний статус - тобто для них головне забезпечити своє майбутнє.

Пенсіонери оцінюють реалізацію свого ділового потенціалу та активності вище всіх, оскільки для них це більше підведення певних підсумків, ніж оцінювання подальших перспектив; в порівнянні з приватними підприємцями у них нижче суб'єктивний економічний статус - вони швидше прагнуть забезпечити себе і сім'ю всім необхідним зараз, ніж прагнути повністю забезпечити своє майбутнє, особливо цікаво, що у них більш адекватні домагання на щомісячний дохід в порівнянні з непрацюючими людьми, які ставлять нереальні домагання по типу «відразу в князі».

Аналіз оцінювання задоволеності рівнем матеріального добробуту в минулому, сьогодні і очікування щодо майбутнього (динаміка СЕБ)

Результати опитування дозволили нам оцінити відмінності в сприйнятті тимчасової перспективи і ретроспективи рівня суб'єктивного економічного благополуччя. Можна говорити про наступні особливості:

Тип особистості.

- гіпертимний тип особистості оцінив свою фінансову забезпеченість в минулому нижче середнього - це достовірно нижче, ніж більшість інших типів

особистості. Однак свою задоволеність матеріальним статком ці ж люди оцінили як досить високу, і це достовірно вище, ніж у інших типів особистості. Хоча матеріальний стан своїх друзів в цілому їх не задовольняє.

Перспективна та ретроспективна оцінка матеріальної забезпеченості

- афективно-екзальтований тип особистості оцінив свою фінансову забезпеченість в минулому і в перспективі в майбутньому як досить високу, вона достовірно вище, ніж у інших типів особистості. Так само вони оцінили і фінансовий стан своїх друзів в сьогодні. Оцінка ними задоволення власним матеріальним станом в даний момент не відрізняється від оцінок інших типів (середній рівень).

Стать. Жінки висловлюють достовірно більш високий рівень задоволеності матеріальним становищем в сьогодні, ніж чоловіки.

Вік. Вікові особливості виявили, що більш молоді люди (до 30 років) достовірно вище оцінюють свої перспективи на фінансову забезпеченість (+10) в порівнянні з усіма іншими віковими групами, а середній вік більш високо оцінюють перспективи задоволеності своїм матеріальним становищем в майбутньому (+10) в порівнянні зі «старшими» і більш високо оцінюють свою задоволеність матеріальним становищем в цьому в порівнянні з «молодими».

Освіта:

- нижче всіх задоволені своєю фінансовою спроможністю в минулому люди, які мають середньоспеціальне і незакінчену вищу освіту в порівнянні з середньою і вищою освітою;

- більш високий рівень задоволеності своїм матеріальним становищем в порівнянні з іншими групами демонструють люди з вищою освітою. Вони ж високо оцінюють фінансову забезпеченість своїх друзів.

Статус зайнятості:

- працюючі на держпідприємстві оцінюють задоволеність своїм фінансовим становищем в минулому і в сьогодні достовірно нижче, ніж інші категорії. Однак вони досить оптимістичні і досить високо оцінюють перспективи свого матеріального становища в майбутньому.

- пенсіонери оцінюють і минуле і майбутнє як задовільне, причому значення задоволеності не змінюється:

- вище всіх достовірно оцінюють свою і своїх друзів фінансову спроможність в минулому, сьогодні і майбутньому приватні підприємці.

Ціннісні орієнтації різних типів особистості і категорій випробовуваних

Оскільки система цінностей (термінальних по М. Рокіч) впливає на формування уявлень про суб'єктивне економічне благополуччя, ми провели ранжування ціннісних орієнтацій в досліджуваній групі і зробили якісний аналіз отриманих даних. Інтерес представляли гендерне та вікове порівняння ціннісних орієнтацій.

Таблиця 4.

Ціннісні орієнтації чоловіків і жінок

Цінності	чоловіки	жінки	до 30 років	30-50 років	Після 50 років
здоров'я	1	1	1	1	1
любов	2	2	2	2	2
свобода	3	3	3	3	3
друзі	4	4	4	4	5
цікава робота	5	5	5	5	7
матеріальна забезпеченість	6	9	6	8	8
мудрість	7	7	7	6	11
пізнання	8	6	8	7	6
власність	9	8	9	11	10
багатство	10	10	10	10	4
щастя інших	11	11	11	9	9
творчість	12	13	12	13	12
розваги	13	14	13	14	13
безсмертя	14	12	14	12	14

Аналізуючи ранжування цінностей чоловіками і жінками, варто відзначити, що перші і останні ранги у них ідентичні - понад усе всі випробовувані цінують здоров'я, любов, свободу, друзів, цікаву роботу, а багатство, щастя інших, творчість, розваги, безсмертя відсувають на останній план. Це, звичайно, дуже сумно, оскільки сюди потрапили такі самоактуалізаційні моменти, як творчість і щастя інших.

Різницю ми виявляємо в середині списку - для чоловіків так само важлива матеріальна забезпеченість, місце якої у жінок займає категорія пізнання. Що стосується віку, то ми бачимо, що незалежно від віку приймаються три цінності: здоров'я, любов, свобода і найменше хвилюють теж три цінності: творчість, розвага, безсмертя - що, звичайно ж засмучує.

Також в середині списку виявлена динаміка цінностей в залежності від віку: для більш старших респондентів цінність займає вищу позицію, ніж у молодих; цінності «матеріальна забезпеченість», «щастя інших» і «власність» (очевидно, що розуміється буквально) у «старших» займає більш високий ранг, цінність «пізнання» вже не така велика.

Кореляційний аналіз взаємозв'язку суб'єктивного економічного благополуччя з типами особистості

Результати кореляційного аналізу показали, що уявлення про суб'єктивне економічне благополуччя взаємопов'язане з такими показниками, як вік, ціннісні орієнтації особистості. Ми не виявили взаємозв'язку суб'єктивного економічного благополуччя і типів особистості (акцентуації), а так само освітою і статусом зайнятості. Швидше за все дослідження даного напрямку вимагають більш репрезентативної вибірки.

Оцінка ставлення оточення до забезпечених людей і багатства позитивно пов'язана з прийняттям такої цінності як «власність» ($r = 0,303$; $p < 0,01$) і негативно з цінностями «матеріальна забезпеченість» і «розваги» ($r = -0,232$; $p < 0,05$ і $r = -0,318$; $p < 0,01$ відповідно). Той, хто визнає приватну власність і приватні права, менше залежить від матеріальної забезпеченості як ознаки самодостатності і не вважає, «що всьому свій час, а справі годину», той

позитивно ставиться до заможних в фінансовому плані людей.

Уявлення особистості про свою ділову активність і задоволеності її рівнем позитивно пов'язана з віком ($r = 0,598$; $p < 0,01$) і негативно з цінністю «власність» ($r = -0,298$; $p < 0,01$).

Старші люди і ті, хто не вважає, що власність людини є її цінністю, той швидше буде задоволений своєю діловою активністю. Рівень економічних домагань (бажаний дохід) прямо пов'язаний з цінностями «друзі» ($r = 0,219$; $p < 0,05$) і «любов» ($r = 0,314$; $p < 0,01$) і зворотно - з цінністю «пізнання» ($r = -0,362$; $p < 0,01$). Той хто, вважає, що в житті все можна досягти, якщо є в житті любов і друзі, а не пізнання, той буде прагнути збільшувати свій дохід, не завжди ставлячись до цього раціонально.

Суб'єктивно-економічний статус (актуальні економічні цілі і завдання) прямо пов'язаний з цінністю «мудрість» ($r = -0,215$; $p < 0,05$) і зворотно пов'язаний з цінністю «багатство» ($r = 0,281$; $p < 0,01$). Той, хто цінує мудрість і не женеться за багатством, той чіткіше розставляє пріоритети і здатний не тільки забезпечити себе і свою сім'ю, а й прагне до більш високого рівня добробуту. Той хто вважає других жадібними або щедрими (відношення до грошей) прямо пов'язаний з цінністю «багатство» ($r = 0,301$; $p < 0,05$).

Ретроспективна задоволеність своїм фінансовим станом прямо пов'язана з цінністю «безсмертя» ($r = 0,249$; $p < 0,05$). Перспективна задоволеність своїм фінансовим станом прямо пов'язана з цінністю «друзі» ($r = -0,346$; $p < 0,05$) та зворотно пов'язана з віком ($r = -0,346$; $p < 0,01$). Чим молодша людина і чим більше вона цінує дружбу, тим оптимістичніше вона дивиться на своє фінансове майбутнє.

Актуальна задоволеність матеріальним добробутом прямо пов'язана з цінністю «безсмертя» ($r = 0,346$; $p < 0,01$) і зворотно пов'язана з цінностями «любов» ($r = -0,310$; $p < 0,01$) і «матеріальна забезпеченість» ($r = -0,403$; $p < 0,01$).

Висновки до третього розділу

Суб'єктивне економічне добробут особистості має структурний характер і є підструктурою загального суб'єктивного якості життя особистості. Виявлено

компоненти суб'єктивного економічного благополуччя: оцінка фінансового стану на даний час; задоволеність доходом; задоволеність життєвим стандартом; покращення фінансової ситуації в недавньому минулому; оптимістичні очікування щодо майбутніх змін фінансової ситуації (власної та загальнонаціональної); сприятливе соціальне порівняння (з людьми зі своєї вікової та освітньої когорти); незначна символічна «навантаженість» грошей, відсутність уявлення про гроші як універсальний механізм регулювання життєдіяльності та універсальний еквівалент обміну.

Виявлено відмінності в силі взаємозв'язків між компонентами суб'єктивного економічного добробуту та компонентами суб'єктивної якості життя – щастям та задоволеністю життям. Нещодавні зміни у фінансовому становищі впливають на задоволеність життям загалом, але з відчуття щастя. Взаємозв'язок таких показників суб'єктивного економічного благополуччя, як нещодавні зміни фінансової ситуації, очікування відносного майбутнього (власного та суспільного), соціальне порівняння, із загальним задоволеністю життям сильніше, ніж взаємозв'язок даних індикаторів із відчуттям щастя.

Існують вікові відмінності у структурі суб'єктивного економічного благополуччя. Зафіксовано диференціальні та вікові відмінності у символічному навантаженні грошей. Отже, зафіксовано вплив процесу економічної соціалізації особистості на структуру суб'єктивного економічного добробуту. Структура життєвих цінностей, особливості ставлення до грошей та економічні уявлення взаємопов'язані із суб'єктивним благополуччям. Вікових та диференціальних відмінностей у ступені задоволеності життям та щастям не виявлено.

Особистості демонстративного типу мають більш високі уявлення про свою ділову активність і більш задоволені її рівнем у порівнянні зі збудливим типом особистості.

Нижче всіх себе оцінили особистості з акцентуацією по афективно-екзальтованому типу - вони не задоволені своїм рівнем ділової активності. Існують відмінності в сприйнятті тимчасової перспективи і ретроспективи рівня суб'єктивного економічного благополуччя.

Гіпертимний тип особистості оцінив свою фінансову забезпеченість в минулому нижче середнього - це достовірно нижче, ніж більшість інших типів особистості. Однак свою задоволеність матеріальним статком ці ж люди оцінили, як досить високу, і це достовірно вище, ніж у інших типів особистості.

Афективно-екзальтований тип особистості оцінив свою фінансову забезпеченість в минулому і в перспективі в майбутньому як досить високу, вона достовірно вища, ніж у інших типів особистості. Так само вони оцінили і фінансовий стан своїх друзів в сьогоденні.

Були виявлені гендерні, вікові та освітні особливості СЕБ: Жінки більш схильні вважати, що оточуючі люди доброзичливо ставляться до більш забезпечених (багатих) людей. Чоловіки в цьому відношенні більш песимістичні.

Група «старших» (після 50 років) відрізняється від інших в своєму уявленні про суб'єктивне економічне благополуччя. Вони оцінюють реалізацію свого ділового потенціалу та активності вище за всіх.

Незалежно від віку, статі та акцентуації найнижча задоволеність реалізацією свого економічного потенціалу встановлена у людей із середньою освітою - вони вважають, що не реалізували себе (і не можуть реалізувати себе) навіть на 40%. У них же найвищий рівень економічних домагань - вони мають низький дохід, а хочуть мати його відразу високим.

Оскільки система цінностей (термінальних по М. Рокіч) впливає на формування уявлень про суб'єктивне економічне благополуччя проведено ранжування ціннісних орієнтацій в досліджуваній групі і проаналізували гендерне та вікове порівняння ціннісних орієнтацій. Незалежно від статі і віку індивідами приймаються три цінності: здоров'я, любов, свобода і найменше хвилюють теж три цінності: творчість, розвага, безсмертя - що, звичайно ж ускладнює їх самоактуалізацію.

Психосоціальна характеристика особистості як суб'єкта економічної активності, пов'язана з регуляцією діяльності по матеріальному забезпеченню життя. Відібраний комплекс методів і підходів зарекомендував себе як надійний психодіагностичний інструментарій, що діагностує рівень суб'єктивного

економічного благополуччя та пов'язаний з ними ряд показників. Проведений кореляційний аналіз дозволив виявити, що уявлення про суб'єктивне економічне благополуччя взаємопов'язані з такими показниками, як вік, ціннісні орієнтації особистості. Не виявлен взаємозв'язок суб'єктивного економічного благополуччя і типів особистості (акцентуації), а так само освітою і статусом зайнятості.

ВИСНОВКИ

У міру подолання українським суспільством економічних труднощів, пріоритет у впливі на якість життя перейде до психологічних змінних, багато з яких більшою чи меншою мірою взаємопов'язані із суб'єктивним благополуччям. Теоретичний аналіз досліджень свідчить - проблематика суб'єктивного економічного благополуччя є актуальним і перспективним напрямком не тільки для економічної, а й для інших галузей психології (наприклад, психології особистості, соціальної психології, психології розвитку), а також для гуманітарних наук, перш за все економіки і соціології.

Імовірно, в міру поліпшення економічного стану залежність суб'єктивної якості життя людей від економічних показників повинна слабшати. У той же час, резонно припустити, що багато з виявлених нами компонентів суб'єктивного економічного добробуту (і це підтверджується як зарубіжними, так і вітчизняними дослідженнями) не перебувають у безпосередній залежності від об'єктивної економічної ситуації, а впливають на якість життя опосередковано через системи соціальних уявлень, ціннісних орієнтацій та соціальних взаємовідносин особистості, тобто через численні соціально-психологічні характеристики. Існують характеристики (наприклад, соціальна підтримка), здатні компенсувати об'єктивно низький економічний статус та, тим самим, покращити добробут

особистості. Виявлення таких рис, визначення їхньої ролі та компенсаторного потенціалу є важливим завданням в умовах складної економічної ситуації.

У роботі здійснено теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне вивчення феномену психологічного благополуччя, його структури, ресурсів та чинників; виявлено психологічні особливості осіб, що розрізняються за рівнем психологічного благополуччя; підібрано та розроблено відповідний психодіагностичний інструментарій. У цілому, результати проведеного дослідження дозволяють зробити такі висновки: психологічне благополуччя розглядається як складне психічне утворення, яке проявляється у переживанні змістовної наповненості та цінності життя, відчутті задоволення життям та собою, досягненні актуальних мотивів і потреб особистості у перспективі соціально-значущої мети та позитивній оцінці власного існування. Дане утворення складається з десяти взаємопов'язаних компонентів: психофізичного, соціальноекономічного, етнокультурологічного, екзистенційного, світоглядного, ціннісного, емоційного, поведінкового, когнітивного та вольового.

Проблематика суб'єктивного економічного благополуччя є актуальним і перспективним напрямком не тільки для економічної, а й для інших галузей психології (наприклад, психології особистості, соціальної психології, психології розвитку), а також для гуманітарних наук, перш за все економіки і соціології. З вивченням суб'єктивного економічного благополуччя тісно пов'язаний розвиток досліджень економіки щастя, суб'єктивного благополуччя і якості життя.

Суб'єктивне економічне благополуччя визначається як інтегральний психологічний показник життя людини, що виражає відношення людини до свого актуального і майбутнього матеріального добробуту. Основними складовими її психологічного виміру виступають чуттєво-емоційні і когнітивні компоненти, ціннісні аспекти ставлення людини до матеріальної сфери і самої себе, обумовлені як об'єктивними обставинами життєдіяльності, так і особистісними якостями.

Суб'єктивне економічне добробут особистості має структурний характер і є підструктурою загального суб'єктивного якості життя особистості. Виявлено компоненти суб'єктивного економічного благополуччя: оцінка фінансового стану

на даний час; задоволеність доходом; задоволеність життєвим стандартом; покращення фінансової ситуації в недавньому минулому; оптимістичні очікування щодо майбутніх змін фінансової ситуації (власної та загальнонаціональної); сприятливе соціальне порівняння (з людьми зі своєї вікової та освітньої когорти); незначна символічна навантаженість грошей.

Особистості демонстративного типу мають більш високі уявлення про свою ділову активність і більш задоволені її рівнем у порівнянні зі збудливим типом особистості.

Нижче всіх себе оцінили особистості з акцентуацією по афективно-екзальтованому типу - вони не задоволені своїм рівнем ділової активності. Існують відмінності в сприйнятті тимчасової перспективи і ретроспективи рівня суб'єктивного економічного благополуччя.

Гіпертимний тип особистості оцінив свою фінансову забезпеченість в минулому нижче середнього - це достовірно нижче, ніж більшість інших типів особистості. Однак свою задоволеність матеріальним статком ці ж люди оцінили, як досить високу, і це достовірно вище, ніж у інших типів особистості.

Афективно-екзальтований тип особистості оцінив свою фінансову забезпеченість в минулому і в перспективі в майбутньому як досить високу, вона достовірно вища, ніж у інших типів особистості. Так само вони оцінили і фінансовий стан своїх друзів в сьогодні.

Були виявлені гендерні, вікові та освітні особливості СЕБ: Жінки більш схильні вважати, що оточуючі люди доброзичливо ставляться до більш забезпечених (багатих) людей. Чоловіки в цьому відношенні більш песимістичні.

Група «старших» (після 50 років) відрізняється від інших в своєму уявленні про суб'єктивне економічне благополуччя. Вони оцінюють реалізацію свого ділового потенціалу та активності вище за всіх.

Незалежно від віку, статі та акцентуації найнижча задоволеність реалізацією свого економічного потенціалу встановлена у людей із середньою освітою - вони вважають, що не реалізували себе (і не можуть реалізувати себе) навіть на 40%. У них же найвищий рівень економічних домагань - вони мають низький дохід, а

хочуть мати його відразу високим.

Оскільки система цінностей (термінальних по М. Рокіч) впливає на формування уявлень про суб'єктивне економічне благополуччя проведено ранжування ціннісних орієнтацій в досліджуваній групі і проаналізували гендерне та вікове порівняння ціннісних орієнтацій. Незалежно від статі і віку індивідами приймаються три цінності: здоров'я, любов, свобода і найменше хвилюють теж три цінності: творчість, розвага, безсмертя - що, звичайно ж ускладнює їх самоактуалізацію.

Результати кореляційного аналізу показали, що уявлення про суб'єктивне економічне благополуччя взаємопов'язані з такими показниками, як вік, ціннісні орієнтації особистості. Не виявлен взаємозв'язок суб'єктивного економічного благополуччя і типів особистості (акцентуацій), а так само освітою і статусом зайнятості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аквінський Тома. Коментарії до Арістотелевої «Політики» [пер. з латини О. Кислюка]; передм. В. Котусенка. К.: Основи, 2003. 794 с. 2001. 688 с.
2. Бігун Н.І. Феномен самодостатності особистості у класичній психології. Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки, 2017. Вип. 6. С. 17-25. гос. ун-т. 19 с. 210 Бринза І.В. Психологічні ресурси особистості та професійна криза. Актуальні проблеми сучасної психології, 2012. №2. С. 214-217.
3. Бугайцова А.С. Особливості співвідношення показників самодостатності. Наука і освіта, 2014. №11. С. 51-55.
4. Бутко М. П. Економічна психологія. [текст] навч. посіб. / За заг. ред. Бутка М. П. / М. П. Бутко, А. П. Неживенко, Т. В. Пепа – К. : «Центр учбової літератури», 2016. – 232 с.
5. Варій М.Й. Загальна психологія: Навчальний посібник. 2-ге вид., випр. і доп. М.Й. Варій. К.: «Центр учбової літератури», 2007. 968 с.
6. Ващенко І.В. Психологічне благополуччя як характеристика позитивного функціонування учасників антитерористичної операції. 211 Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя: зб-к наук. статей / [гол. ред. Ж. П. Вірна]. (Матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (7 квітня 2016 р., м. Луцьк). Луцьк: Вежа-Друк., 2016. С. 43-47.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
8. Вельдбрехт О.О. Порівняння психологічного благополуччя в групах осіб з різним рівнем креативності. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2005. № 6 (30). Ч. I. С. 17-31.
9. Вірна Ж.П. Адаптаційний профіль задоволеності життям особистості. Проблеми сучасної психології, 2013. №2. С. 20-25. 45. Вірна Ж.П. Аксиологія якості життя особистості. Психологія особистості, 2013. № 1. С.

- 104-112.
10. Вірна Ж.П., Кощій В.Р. Психічне здоров'я і невротичні розлади особистості: постановка проблеми й аспекти дослідження. Ж. П. Вірна, В. Р. Кощій. Психологічні перспективи, 2009. Вип. 13. С. 28–34.
  11. Галян І.М. Психодіагностика: навч. посіб. К.: Академвидав, 2009. 463 с. 57. Галецька І.І, Сосновський. Т. Психологія здоров'я: теорія і практика. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. -338 с.
  12. Горбаль І.С. Соціально-психологічні аспекти функціонування пенсіонерів як соціальної групи. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки, 2015. Вип. 1 (2). С. 61-65.
  13. Гринів О. Аналіз виборів пріоритетів минулого, теперішнього й майбутнього чоловіків і жінок у ранній дорослості. Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія, 2015. Вип. 20 (1). С. 62-68.
  14. Грисенко Н.В., Батаєва К.Ю. Роль різних форм благополуччя у задоволеності шлюбом осіб зрілого віку. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Психологія, 2016. Вип. 22. С. 51-61.
  15. Грот М.Я. Вибрані психологічні твори. Ніжин, 2006. -296 с.
  16. Гупаловська М.Б. Ощадно-інвестиційна поведінка як складник фінансової поведінки домогосподарств // Економіка і суспільство. – Вип. 18. – 2018. – С. 714- 719.
  17. Данильченко Т.В. Об'єктивні фактори суб'єктивного благополуччя. Актуальні проблеми психології. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості, 2014. Т. 13. С. 165-176.
  18. Дембицька Н.М. Дослідження змісту уявлень студентів про власність та їх впливу на процес економічної соціалізації . Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / Москаленко В.В. та ін.; загальна редакція В.В.Москаленко. К.: Український центр політичного менеджменту. 2008. С. 131 – 142.

19. Дембицька Н.М. Ставлення до власності як показник становлення суб'єкта економічної соціалізації студентської молоді / Н.М. Дембицька // Соціально-психологічні засади становлення суб'єкта економічної соціалізації : монографія / [Т.В. Говорун, Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі та ін.] ; за наук. редакцією В.В. Москаленко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 96-118.
20. Духневич В.М. Психологічне благополуччя професіонала як умова його ефективної діяльності (на прикладі професії психолога): автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01. К.: Нац. ун-т ім. Т.Д. Шевченка. К., 2002. 22 с. с. 80.
21. Економічна соціалізація молоді : соціально-психологічний аспект / Загальна ред. В. В. Москаленко ; Академія пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. – 336
22. Каргіна Н. В. Духовний розвиток особистості як умова її психологічного благополуччя. Проблеми сучасної психології особистості: матеріали наук.-практ. конф. молодих учених та студентів (м. Одеса, 14 травня 2015 р.). Одеса: Лерадрук, 2015. Вип. 6. С. 295-300.
23. Каргіна Н. В. Екзистенціальне розуміння психологічного благополуччя особистості. Актуальные проблемы современной экзистенциальной психологии и психотерапии: сборник статей Всеукраинской науч.-практич. конф. с международным участием (25-26 ноября 2015 г.). Одесса: Издательство ХГЭУ, 2015. С. 75-80.
24. Каргіна Н. В. Зовнішні чинники психологічного благополуччя особистості. Сьомі сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали всеукраїнської наук. конф. (м. Чернігів, 14 грудня 2016 р.). Чернігів, Десна Поліграф, 2016. С. 64-67
25. Каргіна Н. В. Когнітивна складова психологічного благополуччя особистості: Проблема сучасної психології особистості: матеріали наук.-практ. конф. молодих учених та студентів (м. Одеса, 20 травня 2016 р.). Одеса: ВМВ, 2016. С. 66-71

26. Каргіна Н.В. Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя: теоретичний аспект. Наука і освіта. 2015. № 3. С.48-55.
27. Каргіна Н. В. Психологічне та суб'єктивне благополуччя: особливості розмежування і диференціації понять. Практична педагогіка та психологія: методи і технології: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 1-2 липня 2016 р.). Запоріжжя, 2016. С. 136-139.
28. Каргіна Н. В. Суб'єктивні складові психологічного благополуччя особистості Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 7 квітня 2016 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 176-180.
29. Каргіна Н. В. Феномен психологічного благополуччя особистості: особливості діагностики. Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія «Психологія». 2015. Том 20. Випуск 4 (38). С. 63-73.
30. Каргіна Н. Психологічне благополуччя особистості як запорука її професійної безпеки: Психологія професійної безпеки особистості: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 20-21 березня 2015 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 41-44. 217
31. Каргіна Н. В. Аналіз взаємозв'язків між показниками життєстійкості особистості та переживанням психологічного благополуччя. Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. № 2(43). Сєверодонецьк. Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. С. 121-130
32. Каргіна Н. В. Психологічне благополуччя у часовому вимірі. Науковий вісник Херсонського державного університету. № 3. Т. 1., 2017. С. 73-77
33. Каргіна Н. В. Співвідношення параметрів психологічного благополуччя та ідентичності особистості. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія. 2017. Вип. 3. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_3_5.
34. Каргіна Н. В. Віра як основа психологічного благополуччя особистості

- Науковий вісник Херсонського державного університету. №1. Т. 1. 2018. С. 83-88. 108. Каргіна Н. В. Самодостатність як ресурс психологічного благополуччя особистості. Наука і освіта. 2017. №7. С. 76-82.
35. Каргіна Н. В. Первинна апробація методики діагностики психологічного благополуччя особистості. Інсайт: зб. наук. праць студентів, аспірантів та молодих вчених. Херсон, ПП Вишемирський В. С., 2016. С. 162-166.
36. Каргіна Н. В. Етнопсихологічний аспект вивчення психологічного благополуччя особистості. Международное периодическое научное издание Sworld. Иваново, Научный мир, 2015. Т.7. Вып. №4 (41), С. 55-61.
37. Каргіна Н. В. Значення особистісних ресурсів у забезпеченні психологічного благополуччя людини. Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі: матеріали III Міжнародного Конгресу (м. Одеса, 18-21 травня 2017 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 462-463. 218 Каргіна Н. В. Особливості екзистенційної сповненості особистості з різним рівнем психологічного благополуччя. Проблема сучасної психології особистості: матеріали наук.-практ. конф. молодих учених та студентів (м. Одеса, 25-26 травня 2017 р.). Одеса: ВМВ, 2017. С. 78-84.
38. Каргіна Н. В. Оптимізм як одна із складових психологічного благополуччя особистості: Актуальні проблеми психології інновацій: теорія та практика»: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 вересня 2017 р.). Одеса: ВМВ, 2017. С. 65-67. 115. Каргіна Н. В. Почуття зв'язності як показник психологічного благополуччя: Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 23-24 листопада 2017 р.) Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 119-123.
39. Каргіна Н. В. Специфіка взаємозв'язку між смисложиттєвими орієнтаціями та психологічним благополуччям особистості: Психологія в контексті сучасних досліджень проблем розвитку особистості: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 8-9 грудня 2017 р.).

- Класичний приватний університет, Запоріжжя, 2017. С. 10-15.
40. Каргіна Н. В. Особливості суб'єктивної вітальності у осіб з різним рівнем переживання благополуччя: Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: матеріали VI Міжнародної наук.-практич. конф. (м. Сєверодонецьк, 25-26 грудня 2017 р.). Сєверодонецьк, 2017. С. 51-53.
41. Каргіна Н. В. Рефлексивність як корелят психологічного благополуччя особистості: Інноваційні наукові дослідження у галузі педагогіки та психології: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 2-3 лютого 2018 р.). Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2018. С. 183-184.
42. Карпенко З.С. Сучасний стан аксіологічних студій в Україні. Психологія особистості. 2013. №1 (3). С. 21-31
43. Карсканова С.В. Психологічне благополуччя особистості як основа фахового зростання: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01. К., 2012. 18 с.
44. Кіреєва З. А. Розвиток свідомості, детерміноване часом: монографія. Одеса: ВМВ, 2010. -384 с.
45. Климчук В.О. Математичні методи у психології. Навчальний посібник. К.: Освіта України, 2009.
46. Кологривова Е.І. Функції особистісних прагнень в переживанні молодого людиною суб'єктивного благополуччя: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05. Ін-т соц. та політ. психології АПН України. К., 2008. 23 с.
47. Кононенко, О. І. Соціально-психологічні основи розвитку перфекціонізму особистості [Текст] : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра психол. наук : 19.00.05 - соціальна психологія; психологія соціальної роботи / Кононенко Оксана Іванівна ; Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. – Сєверодонецьк, 2017. – 41 с.
48. Коробка Л.М. Суб'єктивне благополуччя особи в контексті проблеми адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту. Східноєвропейський

- національний університет імені Лесі Українки, факультет психології, 2016. С. 207-213. 132. Курова А.В. Концепт суб'єктивного благополуччя особистості в психології. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки, 2015. Вип. 1(1). С. 38-41.
49. Кузнецова Т. В. Основи економічної психології : Курс лекцій. – К. : МАУП, 2006. – 140 с.
50. Левіт Л.З. Психологія розвитку й реалізації життєвого потенціалу суб'єкта: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню докт. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія. Історія психології» К., 2016. 40 с.
51. Ложкін Г.В., Спасніков В.В., Комаровська В.Л. Економічна психологія: Навчальний посібник. — К.: ВД «Професіонал», 2004. — 304 с.
52. Москаленко В.В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології // Соціальна психологія. – 2004. – № 2. – С.3-18.
53. Москаленко В.В. Соціально-психологічні засади економічної культури особистості // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С.3-16.
54. Папуча М.В. Психологія особистості: Підручник. К.: ТОВ «КММ», 2007. 296 с. Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В. Медична психологія: підручник. Вінниця: Нова Книга, 2008. 520 с.
55. Олександров Ю.М. Саморегуляція як чинник психологічного благополуччя. Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. Вип. 32. Х. ХНПУ. 2009. С. 175-179.
56. Онфре М. Сила життя. Гедоністичний маніфест пер. з фр. А. Рєпа. К.: Ніка-Центр, 2016. 192 с.
57. Псядло Е.М. Темперамент та характер в історії медицини та психології: Навчально-довідковий посібник.-О.: Наука та техніка, 2007. -232 с.
58. Родіна Наталія Володимирівна. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання.- Дисертація д-ра психол. наук: 19.00.01, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2012.- 400 с.
59. Семків І.І. Суб'єктивне благополуччя як психологічна винагорода за проявлену соціальну активність. Науковий часопис НПУ імені М.П.

- Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки, 2012. Вип. 37. С. 234-237. 227
60. Сеник О.М. Соціально-психологічні чинники уявлень студентської молоді про часову перспективу: дис. канд. психол. наук: 19.00.05; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. 224 с.
61. Сергієнко О. О. Горбань В. О. Психологічні особливості професійного відчуження працівників ДСНС України. Проблеми екстремальної та кризової психології, 2014. Вип. 15. С. 243-250.
62. Сидоренко Ю. В., Юмаєва Г. О. Дослідження теоретичних засад економічної психології // Формування ринкових відносин в Україні. - 2014. - № 9. - С. 117-121. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2014_9_29
63. Соціально-психологічні засади становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості: [Монографія]. Ю. Швалб, О. Вернік, О. ВовчикБлакитна, О. Рудоміно-Дусятська та ін.; за ред. Ю. Швалба. К.: Педагогічна думка, 2015. 216 с.
64. Талер Р. Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення. – К.: Наш формат, 2018. – 464 с. (Частина 1)
65. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: ДП Спеціалізоване видавництво «Либідь», 2003. 376 с.
66. Титаренко Т.М. Як допомогти свідкам і учасникам травматичних подій: горизонти соціально-психологічної реабілітації. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць. Київський національний університет імені Тараса Шевченка; гол. ред. В.І. Судаков. К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2015. №4 (29). 192 с.
67. Титаренко Т.М. Щастя, здоров'я, благополуччя: досягнення недосяжного. Ракурси психологічного благополуччя особистості: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару «Ракурси психологічного благополуччя особистості», 9 червня 2017 р., Ніжин. Ред. кол.: Титаренко Т.М. (гол.ред.) та ін. Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2017. С. 7-12.

68. Фромм Е. Бути чи мати? / Е. Фромм; [пер. з нім.: О. Михайлова, А. Буряк]. – Київ: Укр. письменник, 2010. – 222 с.
69. Хазратова Н., Луценко М. Потреба у власності як соціальнопсихологічний феномен // Психологія особистості. – Вип. 3. – ІваноФранківськ, 2011. – С. 113-121
70. Штепа О.С. Аналіз та інтерпретація емпіричної багатофакторної моделі психологічної ресурсності особистості. Проблеми сучасної психології, 2015. Вип. 28. С. 670-682
71. Ягіяєв І.І. Соціальні чинники психологічного благополуччя нерелігійних людей. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки, 2015. № 2. С. 103-109.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1.

Характерологічний опитувальник к.Леонгарда-Шмішека

Для діагностики характеру у студентів, використовуємо опитувальник, запропонований у 1970 році Х.Шмішеком, який дозволяє виявити наявність і вираженість акцентуацій окремих рис характеру. В основу опитувальника закладена концепція «акцентуованих особистостей» К. Леонгарда. По ній риси характеру діляться на 2 групи: основну та допоміжну. Головні риси складають основу особистості, визначають її розвиток, адаптацію і психічне здоров'я. При значному вираженню вони можуть накладувати відбиток на особистості в цілому і при несприятливих умовах можуть деформувати структуру особистості.

Особистості, у яких окремі риси характеру мають високий рівень прояву, за К.Леонгардом називаються акцентуованими. Вони можуть вважатися нормальними, хоч надмірна акцентуація виводить особистість на межі норми.

Автор виділяє десять типів акцентуацій, які ми і виявляємо у наших досліджуваних:

- гіпертимність;
- застрягання;
- емотивність;
- педантичність;
- тривожність;
- циклотимність;
- демонстративність;
- возбуди́мість;
- дистимність;
- екзальтованість.

Опитувальник містить 88 питань та стверджень. Відповіді на питання представляються у вигляді «Так» чи «Ні» та реєструються у бланку відповідно «+», якщо відповідь стверджувальна і «-», якщо відповідь має заперечення.

Форма проведення методики являється як індивідуальна, так і групова.

Матеріали: бланк із запитаннями, ручка чи олівець.

Обробка результатів відбувається співставленням відповідей з «ключем» опитувальника, якщо відповідь співпадає, то вона оцінюється в 1 бал, по кожній шкалі бали підсумовуються та помножуються на коефіцієнт відповідно до шкали. Риса характеру являється акцентуованою, якщо кінцева сума балів рівна чи більша 19. Про тенденцію акцентуації ми судимо в тому випадку, коли сума балів досягає діапазону від 15 до 19 балів.

Методика допомагає виявити тенденції до акцентуацій характеру та наявні акцентуації.

ДОДАТОК 2

Методика «Визначення стилю міжособистої взаємодії» с.В. Максимов, Ю.А.Лобейко.

Методика направлена на визначення рівня активності–пасивності в міжособистому спілкуванні.

В методиці виділяються чотири стилі спілкування, а саме:

- директивний стиль;
- колегіальний стиль;
- індикатор невторчання і дії інших людей;
- діловий стиль.

Опитувальник містить 20 стверджень, кожне з яких треба оцінити рівень прояву від 5 до 1 тієї чи іншої дії, поведінки.

Форма проведення може бути як індивідуальна, так і групова, але не більше 15 чоловік. Матеріали: бланк із запитаннями, ручка чи олівець.

Досліджуваному пред'являється бланк із ствердженнями, навпроти якого повинен відмітити від 5 до 1 відповідність реальності. Потім оцінки підсумовуються, але відповідно у певній групі стилю. У кожній групі можна набрати 25 балів. Якщо результат в групі сягає від 20 і вище, то особистість використовує один з чотирьох стилів спілкування. Якщо в якійсь групі набрано 12-14 балів, значить досліджуваний схильний іноді проявляти цей стиль спілкування. Загальний показник – по всіх групах – в 70-80 балів вказує на прагнення до взаємодії з людьми. Показник в 30-40 балів характеризує пасивність особистості і груповій діяльності.

Результати методики «Визначення стилю між особистої взаємодії» С.В.Максимов та Ю.А.Лобейко дозволяють розробити основу свідомої корекції індивідуального стилю діяльності.

